

nummer 2 maart 1998

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN DOCENTEN IN GESCHIEDENIS EN
STAATSIINRICHTING IN NEDERLAND (VGN)

KLEIO

**De Vrede van
Munster - een
bevrijding?**

Pamflettenstrijd

**Schurken en de
prehistorie**

**Herdenken als
leerstof**



Algemeen Bestuur

C. Weltevrede,
voorzitter (Onderwijs Advies
Commissie, publiciteit,
contacten met het weten-
schappelijk onderwijs, het
KNHG en de SLO),
Dubbeldamseweg Zuid 350,
3312 KT Dordrecht.
Tel. 078 - 6390 699.
Fax 078 - 6399 001
E-mail: c.weltevrede@wxs.nl

Mw. M.E. Hielkema,
vice-voorzitter (Didactiek-
en Activiteitencommissie,
Intercommissie, contacten
met lerarenopleiders en
nascholing, contacten
met historische
verenigingen en
omgevingsgeschiedenis),
Titiaanstraat 34^I,
1077 RJ Amsterdam.
Tel. 020 - 6644 060.

H. Buskop,
1e secretaris (externe corre-
spondentie, Commissie
PABO, contacten met
VALO en SLO),
Sportlaan 370,
2566 LP Den Haag.
Tel. 070 - 364 8946.
Fax 070 - 387 7275.

L.W.P. Janssen,
2e secretaris (interne
correspondentie, Commissie
Basisvorming),
Ananasstraat 1,
6543 ZH Nijmegen.
Tel. 024 - 373 4800.

Mw. J.M.L. van Bekkum,
penningmeester
(Commissie
Volwasseneneducatie,
beroepsonderwijs)
Molvense erven 102,
5672 HN Nuenen.
Tel. 040 - 2834 364.

Mw. R. Leusink,
(Commissie
Vrouwengeschiedenis),
Dr. J.P. Heyelaan 4,
3818 GT Amersfoort.
Tel. 033 - 4657 363.

H. Groothuis,
(Commissie Vbo/Mavo,
contacten met het Cito),
Bollenhofsestraat 17,
3572 VH Utrecht.
Tel. 030 - 2713 204.

Mw. R. Schreuder,
Couwenhoven 46-01,
3703 EM Zeist.
Tel. 030 - 6959 506.

U kunt zich opgeven als lid
van de VGN bij de
administratie:
Purmerendstraat 239,
2547 JD Den Haag.
Wilt u daarbij aangeven tot
welke categorie van leraren u
behoort en op welk school-
type u werkzaam bent.
Alle leden van de VGN
hebben een abonnement
op Kleio. Niet-leden kunnen
zich abonneren.

Voor 1998 bedragen
de contributies:

- Bij bezoldiging t/m HOS-
schaal 10: f95,-
 - Bij bezoldiging vanaf HOS-
schaal 11: f115,-
 - VBO/MAVO-docent met
drie of meer vakken: f65,-
 - Bij minder dan 16 uur:
f80,-
 - Kennismakingslidmaat-
schap (alleen voor studen-
ten): f45,-
 - Buitengewone leden
(zij die niet meer in het
onderwijs
werkzaam zijn): f85,-
 - Partnerlidmaatschap:
f140,-
- een abonnement:
- Binnenland f100,-
 - Buitenland, f125,-
binnen Europa
 - Buitenland, f135,-
buiten Europa (luchtpost)
 - Losse nummers f 10,-

In Kleio kan geadverteerd
worden. Prijzen:

- 1 pagina f510,-
 - 1/2 pagina f400,-
 - 1/4 pagina f225,-
- bijsluiters f410,-
Gebruik van steunkleur is
mogelijk.
Voor informatie over andere
formaten en inleverdata van
de opnamemodellen kunt u
zich wenden tot de eind-
redacteur.

**VGN-giro: 128701 ,t.n.v.
Penningmeester VGN,
Den Haag.**

Redactie

J.L.G. van Oudheusden,
voorzitter, Massenetstraat 21,
5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416 - 33 74 30.

J. Trippenzee, secretaris,
Vesuvius 74,
3524 WX Utrecht.
Tel. 030 - 280 05 43

R.P. Slotboom,
Hazenhof 54,
3451 LL Vleuten.
Tel. 030 - 677 40 61.

H.F. Oattes,
Roerdomp 80,
3641 TK Mijdrecht.
Tel. 0297 - 28 11 97.

H.S.J. Jansen,
Hatertseweg 463,
6533 GH Nijmegen.
Tel. 024 - 355 34 84.

Mw. C. van Boxtel,
Evieveland 6,
5422 AK Gemert.
Tel. 0492 - 36 11 36.

H. Pols,
Van Aerssenstraat 140,
2582 JT Den Haag.
Tel. 070 - 3501 380.

Mw. M. Meuwissen,
Kwartelstraat 34bis,
3514 EW Utrecht.
Tel. 030 - 273 1670.

Mw. T. Bogaerts,
eindredactie,
Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein.
Tel. 030 - 688 35 76
Fax 030 - 688 84 59
E-mail: c.bogaerts@
consunet.nl

ISSN 0165-6449

Wilt u artikelen voor Kleio toe-
sturen aan de secretaris van de
redactie. Berichten voor de
Kleio-krant, aktualiteiten, mede-
delingen van commissies, aan-
kondigingen, brieven en alles
betreffende het lopende nummer
moet naar de eindredacteur.

Van de redactie

'Wat zal het een feest zijn wan-
neer de jeugd zich geen enkele
oorlog meer zal kunnen herinne-
ren!', zo luidde een reactie op het
bericht, dat Leidse studenten
amper meer weten aan welke oor-
log de Vrede van Munster een
einde maakte. 'Er ligt nog een
schone taak voor het geschiede-
nisonderwijs!', zo zou je ook kun-
nen reageren op de veelbespro-
ken resultaten van het recente
onderzoek in Leiden.

Vanaf eind januari zijn de herden-
kingsactiviteiten rond de Vrede
goed op dreef gekomen. Aan het
smakelijk aanbod aan publicaties,
tentoonstellingen, congressen en
audiovisuele producties voegt
KLEIO enkele ingrediënten toe,
zoals een fragment uit de herden-
kingsrede van de Prins van
Oranje. Uit de bijdrage van prof.
S. Groenveld kunnen wij vervol-
gens concluderen, wat een
opluchting de vrede van Munster
moet hebben betekend voor
iedereen die op de penning was:
de financiering van de oorlog
legde immers een zware druk op
de inwoners van de Republiek.
Het artikel over 'politieke com-
mercials' laat zien, dat er in pam-
fletten rond de Munsterse vrede-
handel vaak lelijk op de man
gespeeld werd. De rubriek Boek
van de Maand biedt u ten slotte
een beoordeling van het onlangs
gepresenteerde educatieve
materiaal rond 1648.

Zegt de naam Tjerk Vermaning u
nog iets? Hij blijkt niet de enige
vervalser van prehistorisch materi-
aal geweest te zijn, zo lezen we bij
L. Verhart. Gelukkig is de Venus
van Mierlo weer gedeeltelijk gere-
habiliteerd. Voor sommigen van
ons luidt reeds over luttele maan-
den de bel voor de Tweede Fase.
R. Leusink laat zien hoe haar vak-
sectie met het studiehuis heeft
geëxperimenteerd. Verder bevat
dit nummer bijdragen over de
jarige Commissie Vrouwen- en
Genderschiedenis en over de
Amerikaanse Burgeroorlog.
Een gevarieerd aanbod dus. De
redactie ziet uit naar uw reacties
en bijdragen!

Jan van Oudheusden

Op de omslag: slechte voortekens
boven Erfurt in 1618.



In dit nummer

2 1648 - 1998: Nederland in Europa

Fragment uit de rede van de Prins van Oranje op 30 januari in Utrecht, waarin de achtergrond van de nationale herdenking van de Vrede van Munster uiteen wordt gezet.

4 Financiële druk en vredeswil in de Republiek rond 1648 *De vrede - een bevrijding?*

S. Groenveld

Bij veel tijdgenoten leefde in de jaren veertig van de zeventiende eeuw de wil om vrede te sluiten met Spanje. In dit artikel komt aan de orde welke rol de financiële druk speelde, die de oorlogssituatie voor de generaliteit en de afzonderlijke gewesten met zich mee bracht.

12 Pamfletten en de vrede van Munster *Politieke commercials*

J. de Vries

In de Republiek waren pamfletten hét medium om meningen te ventileren en de publieke opinie de bespelen. Ook rond de 'Vrede' verschenen er honderden. Enkele thema's komen hier aan de orde.

16 Oplichting en bedrog in de Nederlandse archeologie *'Zoo valsch als een kraai'*

L. Verhart

Verzamelaars en musea hebben heel wat over voor bodemvondsten. Dus bestaat er ook al jaren handel in vervalste oudheden - van prehistorische theeserviezen tot zwart gemaakte golfballetjes. Een verhaal over list, bedrog en ontmaskering.

22 Een sectie aan het werk: het Christelijk Gymnasium te Utrecht *De Tweede Fase*

R. Leusink

Een experiment met een andere organisatievorm van de geschiedenislessen in 5 gym.

32 Bespreking van de SLO-lespakketten over de Vrede van Munster *Herdenken als leerstof*

C. Bogaerts, J. van Oudheusden en H. Oattes

En verder

- 24 Kleioskoop over 'Glory' door Jan van Oudheusden
- 28 Kleiogesprek met leden en ex-leden van de Commissie
Vrouwengeschiedenis van de VGN
- 39 Boeken
- 44 Kleiokrant



Het jaar van Munster

Op 30 januari jl. werd in de Janskerk in Utrecht een begin gemaakt met de viering van het feit dat 350 jaar geleden de Vrede van Munster werd gesloten.

Omstreeks 1640 moest Philips IV van Spanje toegeven dat de 'opstandige gewesten' niet meer onder Spaans gezag te brengen waren. In het Duitse Rijk woedde toen de Dertigjarige Oorlog, waaraan door de keizer en de vele grote en kleine Duitse vorsten werd deelgenomen. Ook Denemarken, Zweden, Frankrijk en Spanje waren erbij betrokken. Het was in menig opzicht een verwoestende oorlog en langzamerhand groeide de wil om ermee op te houden. Men besloot te gaan onderhandelen in twee steden in Westfalen, Munster en Osnabrück. Daarbij nodigde men ook de Nederlandse Republiek uit, niet omdat deze aan de Dertigjarige Oorlog had deelgenomen, maar omdat zij nog steeds streed met Spanje en bondgenoot was van Frankrijk, landen die wel bij de strijd betrokken waren. Zo zou men tot een algemene Europese vrede kunnen komen.

In 1646 begonnen de onderhandelingen tussen Spanje en de Republiek in Munster. Ondanks chicanes van bondgenoten van de Republiek verliepen deze redelijk snel en op 30 januari 1648 kon de vrede gesloten worden. Na ratificatie door Madrid en Den Haag werd zij door de ambassadeurs op 15 mei van dat jaar in Munster beëdigd en vervolgens op 5 juni overall in den lande plechtig afgekondigd. In oktober werd de vrede van Westfalen gesloten, een hele reeks van bilaterale verdragen

waardoor 'het Westfaalse stelsel' tot stand kwam, samenwerking tussen een groot aantal Europese staten. Hiermee was een einde gekomen aan een oorlog, die voortaan de Tachtigjarige zou gaan heten, en was de soevereiniteit van de Republiek erkend. Deze verwierf zich een zelfstandige plaats tussen de Europese staten, werd door hen erkend en er werden formele banden aangeknoopt.

In zijn rede in de Janskerk ging de Prins van Oranje, als erevoorzitter van het Nationaal Comité Vrede van Munster, in op de herdenking van deze vrede, nu en in het verleden. 'Elke tijd herdenkt op zijn eigen manier, vanuit zijn eigen invalshoek', betoogde hij en paste dat toe op de herdenkingen van de Vrede in het verleden. In grote lijnen kwam zijn verhaal op het volgende neer.

In 1748, de eerste maal dat Munster uitvoerig werd herdacht, lag het accent op de bevestiging van de vrijheid. In 1747 immers hadden de Fransen het zuiden van de Republiek aangevallen. Vrees van verlies van zelfstandigheid lag dus voor de hand. In 1848 bekeek men de vrede in het licht van het ontstaan van de vrije, zelfstandige Nederlandse staat met zijn burgerlijk-liberale constitutie. In 1898 viel alle aandacht op de inhuldiging van koningin Wilhelmina, maar in 1948 werd er weer nationaal herdacht. In het licht van de ervaringen opgedaan in de Tweede Wereldoorlog legde men de nadruk op Munster als afsluiting van de vrijheidssrijd tegen de buitenlandse onderdrukker.

Nederland in Europa

Wat betekent 'Munster' voor onze tijd? Waarom stelt de Nederlandse overheid geld beschikbaar om de Vrede zo uitgebreid te herdenken?

Bijeenkomsten, congressen, boeken, tentoonstellingen en, niet in de laatste plaats, uitgebreide goedkope les-pakketten begeleiden de feestelijkheden dit jaar.

Een antwoord op deze vraag was te vinden in de rede van 30 januari. Hier volgt het slotgedeelte daarvan.

'Het herdenken van de totstandkoming van de soevereine Nederlandse staat bij de Vrede van Munster zal nu niet gauw meer een nationalistische klank hebben. Dit betekent natuurlijk niet dat mijlpalen in een ontwikkeling, die men als een eigen ontwikkeling kan beschouwen, niet zouden kunnen - of zelfs moeten - worden herdacht. Zeker wanneer zo'n herdenking kan worden gebruikt om een aantal positieve kenmerken te markeren.

In de Republiek der Verenigde Nederlanden kunnen we zulke positieve trekken zeker herkennen. De soevereine statencolleges kenden daarin een veel bredere participatie van inwoners der gewesten dan in andere landen. Die brede participatie was in 1648 weliswaar aristocratisch van signatuur, maar kreeg in de 19e eeuw al een veel democratischer vorm. Zij dwong bovendien, wegens de veelheid der meningen die ter tafel werden gebracht, tot de politiek van overleg en compromis die wij ook thans nog in al onze bestuurscolleges kennen en waar wij ons prettig bij voelen.

Men zou als negatief punt kunnen opvoeren dat de Vrede van Munster geen

gelijkberechtiging tussen de kerken invoerde. Daarbij moet echter bedacht worden, dat de situatie in de kleine Republiek zeer sterk afweek van de praktijk overal elders. Hier bestonden een publieke, bevoorrechte kerk en een aantal minder berechtigde, getolereerde stromingen. Hier was geen staatskerk, waarvan het bestaan alle andersdenkenden tot landverhuizing dwong. Wat in de Republiek in 1648 al gewoon was, werd bij de Vrede van Westfalen met betrekking tot het Duitse Rijk pas voor het eerst voorzichtig op papier vastgelegd en geleidelijk ingevoerd - en zou in Frankrijk in 1685 juist worden afgeschaft. De 17e eeuwse tolerantie die hier gold, was naar de huidige maatstaven misschien ontoereikend, en is door schrijvers als Rogier ook fel aangevallen. Maar wij moeten die tolerantie niet waarden naar de normen van nu, maar naar die van de tijd waarin zij ontstond. Dat geldt overigens, mijns inziens altijd voor historische feiten. Zoals participatie een voorbode voor democratisering kon zijn, zo was de 17e eeuwse verdraagzaamheid een aanzet voor latere volwassen vormen van tolerantie.

Het is in ieder geval een traditie die wij ook nu, 350 jaar na de Vrede van Munster, graag in ere houden.

Een ander sterk punt van de Republiek der Verenigde Nederlanden was de economische openheid. In de Gouden Eeuw bracht deze de Republiek tot grote bloei. Daarna braken weliswaar mindere tijden aan, maar een voorkeur - al dan niet door noodzaak ingegeven - voor vrij economisch verkeer is tot op de dag van vandaag de Nederlandse ontwikkeling blijven kenmerken.

Naast de traditionele waarden die de Vrede van Munster in het Nederlandse staatsbestel aanbracht, is het interessant ook de internationale component van die Vrede te bekijken.

Het Westfaalse stelsel met zijn creatie van een veel groter aantal medespelers op het internationale terrein bracht meteen de noodzaak van een streven naar vrede en veiligheid met zich mee. Afzonderlijke staten waakten daarover, coalities deden dat later, conferenties werden ervoor ingericht. Dit alles had betrekking op vrede en veiligheid in Europa. Er is sindsdien veel veranderd. Onze eeuw heeft de opkomst van grote machten buiten Europa te zien gegeven. Evenals de noodzaak, dat tussen die machten evenwicht is ontstaan. Dat bracht ingrijpende

veranderingen voor Europa met zich mee. Niet langer is ons continent het hart van de wereld zoals voorheen werd gedacht, niet langer kan het zich concentreren op interne strubbelingen alleen. Het Westfaalse stelsel heeft nu mondiale vormen aangenomen. Daarbinnen kan slechts een verenigd Europa een rol van betekenis spelen.

Deze nieuwe taak voor Europa moet niet alleen vanuit een defensieve noodzaak worden beschouwd. Europa heeft, met eeuwenlange ontwikkelingen op politiek en religieus, economisch en cultureel gebied achter de rug, de wereld tal van verworvenheden te bieden. Om die overtuigend over het voetlicht te brengen, is evenzeer een sterke Europese eenheid nodig.

Maar betekent zo'n eenheid dan niet het einde van de afzonderlijke soevereine staten binnen Europa, van Nederland onder andere, waarvan de officiële erkenning nu juist bij de Vrede van Munster tot stand kwam?

Dat is een schijndilemma. Binnen Europa is in de afgelopen eeuwen een veelheid van tradities gegroeid, zowel binnen de afzonderlijke staten als tussen die staten. De afzonderlijke tradities hebben de individuele staten gemaakt tot wat zij nu zijn: afzonderlijke entiteiten binnen het werelddeel, met eigen vormen van identiteit.

Die vormen van identiteit kunnen binnen een nauwe Europese samenwerking gehandhaafd blijven, moeten dat zelfs. Als de Europese verscheidenheid zou worden opgeheven ten behoeve van een volstreekte Europese eenheid, zouden de afzonderlijke tradities en waarden los komen te staan van hun voedingsbodem, en daarmee juist hun kracht verliezen.

Het Europa van de toekomst is dus niet een Europa, waarin staten zich met een nieuw gekoesterd nationalisme naar binnen toe keren. In zo'n Europa is voor samenwerking geen plaats. Het toekomstige Europa is een werelddeel, waarin de afzonderlijke staten hun eigen bestaansrecht, hun eigen identiteit, behouden en elkaar vandaaruit positief en wederzijds beïnvloeden. Daarbij hoort ook respect voor anderen en is geen plaats voor vooroordelen gebaseerd op stereotypen. Dat vind ik een ontoelaatbare vorm van intolerantie, om het even, of het nu gaat om bevolkingsgroepen van ver weg of om de inwoners van onze buurlanden.



De Prins van Oranje in de Janskerk in Utrecht op 30 januari jl.

Dit zijn dunkt mij, thema's waarmee in het jaar 1998 de Vrede van Munster herdacht moet worden. De erkenning van de Nederlandse staat was de toekenning van een plek aan een land, dat reeds bezig was een eigen identiteit op te bouwen en zich al een eigen plaats had bevochten. Dat land heeft nog steeds recht van bestaan, te midden van andere staten met hun karakteristieken. Daarom is het goed dat de herdenking van 1998 is voorbereid in nauwe samenwerking met comités die zich elders in Europa bezig houden met herdenkingen van de vrede van 1648 en de totstandkoming van het Westfaalse stelsel.

Tentoonstellingen en onderwijsmateriaal, theaterproducties en muziekkuitvoeringen, jongerendebatten en wetenschappelijke congressen staan binnen ons land op het programma. Zij tonen juist de aspecten van de eigenheid waarmee Nederland in 1998 naar buiten treedt, als participant van het nieuwe Europa.

Hierin onderscheidt de herdenking zich duidelijk van alle voorgaande herdenkingen. Het motto, dat voor deze gelegenheid gekozen is, is daarvan de uitdrukking:
1648 - 1998 - Nederland in Europa.'

De Vrede - een bevrijding?

Hoe keek de tijdgenoot aan tegen de Vrede van Munster in 1648? Allerlei geluiden deden zich horen. De belangen van de zeven provincies en ook die van de ingezetenen liepen sterk uiteen. Maar toch had de vredeswil de overhand.

Nadere studie leert dat alleen al uit financiële overwegingen de vrede moet zijn overgekomen als een bevrijding.

4

Vijftig jaar geleden, in 1948, publiceerde L.J. Rogier in het tijdschrift *De Gids* een artikel onder de titel 'De nationale zin van de Vrede van Munster'. Daarin beoordeelde hij de Vrede van 1648 zowel positief als negatief. De Vrede had de Nederlandse Republiek formeel haar zelfstandigheid gebracht. Zij had weliswaar een chaotische, particularistische staatsstructuur bevestigd, maar uit deze 'triumf der ontbinding' was niettemin 'een hechter volks- en staatsverband gegroeid (...) dan in menig land, waar autocraten met sterke hand een centraal gezag vestigden'. Zij had het katholicisme definitief de schuilkerk ingedreven, maar toch meer tolerantie laten bestaan dan overal elders.

Maar de Vrede bracht, aldus Rogier, in het dagelijks leven nauwelijks verandering, zeker wanneer men de toestand van 1648 plaatst naast die van zijn eigen tijd, net na de Tweede Wereldoorlog. Zij was een 'succes zonder

risico'. Dat succes 'kon een glimlach van zelfvoldaanheid op de vlezig gelaten brengen'. En dan vervolgt de schrijver: 'Voor ons, die 1945 beleefden, opduikend uit duistere schuilhoeken of terugkerend uit gevangenschap, vele malen ternauwernood aan de dood ontsnapt, mishandeld, uitgeschud en gehoond, uitgemergeld tot op het bot, voor ons zijn vrede en bevrijding synoniem'.

Rogiers generatie hoopte op koeien die weer melk zouden geven, terwijl de 'weldoorvoede vaders van 1648' de zekerheid hadden dat hun koeien 'melk en room zouden blijven geven'.

Niemand zal de verschrikkingen ontkennen, die de bezetting van de jaren 1940-1945 en vooral de hongervinter brachten. Niemand zal ook betwisten dat heel wat tijdgenoten van de Vrede van Munster, door schilders geportretteerd, er gezond en welvarend uitzien. Maar één ding staat wel vast: ook zeer veel zeventiende-eeuwers werden in hun leven met oorlog geconfronteerd. In totaal kende Europa in deze eeuw slechts zeven oorlogsloze jaren, in de periode vóór de Westfaalse Vrede alleen het jaar 1610.

Sommigen wisten hieruit ongetwijfeld voordeel te putten, zeker de grote wapenhandelaren, zoals de leden van de families Trip en De Geer. Daarnaast waren er, die profijt van de oorlog hadden doordat hun buitenlandse concurrenten dankzij blokkades waren afgesneden van internationale markten. Dat gold bijvoorbeeld voor de textielwerkers uit de lakenstad Leiden en de linnenstad Haarlem ten opzichte van hun Zuid-Nederlandse vakgenoten. Het was dan ook niet vreemd, dat veel inwoners van deze steden tot in de jaren na 1640 tegen het sluiten van een vrede waren.

En weer anders was de argumentatie van heel wat orthodoxe gereformeerden, die de oorlog als middel zagen om hun ware religie te verbreiden in de Zuidelijke Nederlanden, waar het door hen verfoeide contrareformatische katholicisme diep wortel had geschoten.

Toch laat vooral de tijd na 1629 een toenemende vraag naar vrede horen. Die vraag klonk op van allerlei kant, het sterkst in Holland, waar andere kooplieden dan de hier genoemden veel schade leden op de vaart ter zee, door

acties van de Duinkerker kapers, of ten gevolge van de vijandelijke handelsverboden en de voordelen die buitenlandse concurrenten daaruit putten. Niet voor niets vormden de grote handelssteden Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht de kern van vredesfacties, die zich in de Staten van Holland begonnen te manifesteren. Hiernaast kwam uit de grensgebieden steeds meer roep om een einde aan de strijd. Op die gebieden had de oorlog zich geconcentreerd, omdat daar een buffer tegen vijandelijke aanvallen moest worden gevormd. De bewoners leden er onder het langstrekken van legers. Onder de schermutselingen die er plaatsvonden. Onder grote belegeringen waarbij loopgraven als molsgangen door hun land werden getrokken, waarbij hun landerijen werden geïnnundeerd en jarenlang onder water bleven staan, of waarbij hun huizen totaal werden vernield. Bovendien kostte de oorlog zeer veel geld. Dát moest worden opgebracht door de gehele bevolking, van alle gewesten. Ook dát was een zware, wellicht een loden last.

In dit artikel zal de nadruk liggen op deze financiële druk. Hoe werd de oorlogvoering bekostigd? Namen de kosten werkelijk zodanig toe naarmate de jaren vorderden, dat vrede onvermijdelijk werd? Bracht dus Rogiers eigentijdse ervaring vertekening in het beeld van 1648?

De institutionele context

De Nederlandse Opstand en het afzetten van Filips II, de vorst van elk der rebellerende gewesten, hadden ten slotte in 1588 geleid tot de vestiging van de Republiek der Verenigde Nederlanden. De vorst was in elk der gewesten soeverein geweest. Hij was door verschillende instanties terzijde gestaan. Het sterkst hadden zich daar onder de Statencolleges ontwikkeld, die vooral landsheerlijke verzoeken om geld ten behoeve van bestuur en oorlogvoering - de 'bedes' - moesten aanhoren en honoreren, maar geen bestuurlijke bevoegdheid hadden. Zoals overal in Europa, bestond ook hier bij de gewestelijke Staten een tendens naar participatie in het politieke beleid. Steeds hielden de vorsten dit tegen. Immers, hiermee zouden de Staten hun prerogatieven aantasten. Maar tijdens de Nederlandse Opstand lukte dit de Staten wel, het eerst in Holland in 1572. In 1588-nam in elk

der gewesten het Statencollege de soevereiniteit op zich. Het college werd landsheer, meerhoofdig: in Gelderland was het hertog, in Holland graaf.

In de praktijk was elk Statencollege eigenlijk machtiger dan de landsheren voordien. Want van nu af combineerde het zijn eigen bevoegdheden, vooral op het terrein van de gewestelijke financiën, met de prerogatieven die de vorsten krampachtig voor zichzelf hadden gehouden, het politieke en militaire beleid onder meer. Voor totstandkoming en doorvoering van zijn soevereine besluiten was het college overigens sterk afhankelijk van instemming en medewerking van plaatselijke besturen. Hierdoor werd de bestuurspraktijk soms uitermate moeizaam.

In geen der gewesten waren de Staten permanent bijeen. Tijdens hun afwezigheid lieten zij het werk over aan een dagelijks bestuur, in Holland en Zeeland Gecommitteerde Raden genaamd, elders Gedeputeerde Staten. Overal droegen deze colleges naast hun bestuurlijke taken onder meer verantwoordelijkheid voor het beheer van de gewestelijke domeinen, voor inning en

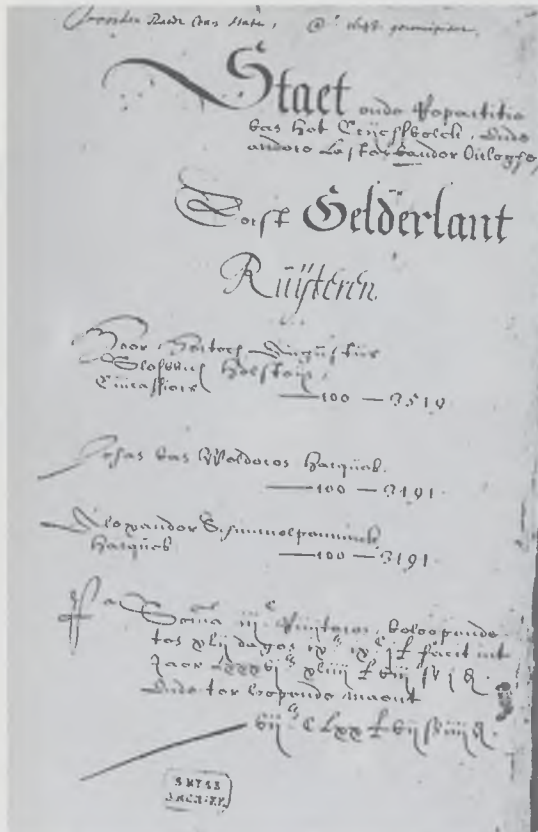
besteding van de provinciale financiën, en waren zij, in het verlengde daarvan, betrokken bij een aantal militaire zaken, zoals het onderhoud van vestingen en arsenalen, betaling van legeronderdelen die op de betaallijst van het gewest stonden, en het verplaatsen van garnizoenen - de toepassing van het 'recht van patent' - , samen met de hoogste militair.

Deze hoogste militair, de gewestelijke kapitein-generaal, vervulde steeds tegelijkertijd het ambt van stadhouder. De bekleder van dit ambt was voorheen de vervanger van de landsheer geweest. Die vervangende taak was weliswaar overgegaan op Gecommitteerde Raden, maar het stadhouderschap was gehandhaafd omdat de Staten soms wilden beschikken over een adellijke zwaargewicht. En dat konden zij, want de stadhouders kwamen steeds voort uit de huizen Oranje-Nassau of Nassau-Dietz.

Voor sommige zaken was samenwerking tussen de gewesten nodig. Samenwerking op 'supranationaal' niveau of, volgens de termen van de tijd, op het niveau van de 'generaliteit', op het gezamenlijke, gemeenschappelijke vlak. Hierheen was volgens de



Portret van een goeude familie bij de ruïne van de kapel van Heiloo (schilderij van Gerrit de Jongh, 1630). Te zien op de tentoonstelling 'Geloven in verdraagzaamheid? 1648: de Vrede van Munster' in het Museum Catharijneconvent in Utrecht. Meer hierover is te lezen in de Kleiokrant.



Concept voor de Staat van Oorlog van 1643. Dit stuk begeleidde de begroting van de verwachte kosten in het nieuwe krijgsseizoen: de Generale Petitie. Het stuk begint met de opsomming van de kosten voor Gelderland: de ruitery van 300 man kostte 86.044 pond, 8 stuivers en 1 penning.

meeste 17e- en 18e-eeuwers geen soevereiniteit overgeheveld, maar slechts de uitoefening van bepaalde soevereine rechten.

Het ging daarbij aanvankelijk om drie terreinen. Uitgangspunt was de gezamenlijke defensie, met in het verlengde daarvan besluiten over oorlog en vrede. In de tweede plaats kwamen de financiën 'tot die gemeene deffentie ende tot het ghene de generaliteyt ghehouden sal weesen te draaghen' - dus voor militaire zaken en andere activiteiten van de generaliteit.

En ten derde konden alleen gemeenschappelijk besluiten worden genomen over het toelaten van nieuwe bondgenoten - natuurlijk in direct verband met de oorlogvoering. Hieruit vloeide de leiding der buitenlandse betrekkingen voort.

In de eerste helft der 17e eeuw kwamen daarbij nog het bestuur van de veroverde buffers langs de zuidgrens - vandaar de benaming 'Generaliteitslanden' - en het oppergezag over de beide grote handelscompagnieën, de Verenigde Oost-Indische en de West-Indische Compagnie.

Binnen de generaliteit waren uit de Habsburgse tijd in ieder geval twee colleges blijven bestaan: de Staten-Generaal en de Raad van State. Rond 1600 ontstond tussen deze twee een duidelijke taakverdeling. De Staten-Generaal werden de beleidsbepalende instantie, de Raad van State het voorbereidende en uitvoerende orgaan. Dat betekende overigens niet dat de Raad helemaal geen zaken op eigen gezag kon beslissen.

Deze taakverdeling is goed waar te nemen bij de defensie, zowel bij de strijd te land als bij die ter zee. Het werd gebruik, dat de Staten-Generaal op beide terreinen de beleidslijnen uitzetten. De militair- of maritiem-technische uitvoering daarvan werd opgedragen aan deskundigen - de officieren te land en te water -, terwijl de administratieve taken eromheen naar andere specialisten gingen - naar de Raad van State voor de landoorlog, naar de Admiraliteiten voor de strijd ter zee.

Deze situatie was uniek in Europa. In de Republiek bepaalde niet, zoals elders, een vorst, die tegelijk militair en politicus was, het krijgsbeleid of regelde de financiering daarvan. Eerder dan elders gingen hier politiek en militair apparaat uit elkaar lopen. Een brede elite was, als lid van de Staten-Generaal, de beleidsmaker, de formele opperbevelhebber.

De generaliteit en de oorlogsfinanciën

Tijdens het bewind van Filips II was al in 1557 de onmogelijkheid ontstaan, om de troepen in de Nederlanden nog met Nederlands geld te betalen. Steeds grotere sommen gelds moesten uit Spanje komen, maar waren daar niet steeds beschikbaar wegens oorlogen elders.

Toen de Opstand zich op Holland en Zeeland ging concentreren, stonden de Staten van beide gewesten voor de opgave, voor hun eenheden geld bij elkaar te brengen. Ook dat bleek een zware last, omdat beloften, door steden gedaan, dikwijls niet werden nagekomen.

De Unie van Utrecht legde in 1579 de basis voor één Staats leger, om politieke en administratieve redenen. Uitgangspunt was het idee om een volksmilitie in te voeren, op basis van een soort dienstplicht voor Nederlanders van 18 tot 60 jaar. Hier voelden echter noch regenten noch onderda-

nen voor: zo'n ongeïfend leger zou niet bestand zijn tegen de getrainde Spaanse tercio's. Dus werd weldra de voorkeur gegeven aan een beroepsleger, maar daarvoor moesten gelden beschikbaar komen. Men prefereerde dus financiële druk boven levering van eigen mankracht.

Dat wilde overigens niet zeggen, dat er geen Nederlanders dienst namen en het leger geheel uit buitenlanders was samengesteld. Nederlanders waren er zowel onder manschappen als officieren; onder de laatste was een relatief hoog percentage leden van de eigen adel te vinden. Bovendien werden nogal eens waardgelders - tijdelijk aangetrokken soldaten van tweede garnituur - onder de eigen bevolking gewonnen. En in enkele gevallen werden stedelijke schutterijen, samengesteld uit manlijke burgers uit de middenklassen en daarboven, ingezet om garnizoensplaatsen te bewaken zodat de garnizoenssoldaten het leger te velde konden versterken. Maar zowel waardgelders als schutters bleven ver van het krijgstoneel.

Voor de financiering van de oorlogvoering hadden de Staten-Generaal weldra eigen inkomstenbronnen. Zij konden beschikken over gelden verworven uit de oorlog zelf, uit brand-schat en contributies en buitgelden bij voorbeeld, uit geconfisqueerde goederen en verlening van paspoorten, of uit binnenslands aangegane leningen en subsidies van buitenlandse machthebbers. Ook vloeiden naar hen opbrengsten van belastingen uit de Generaliteitslanden, of uit allerlei onroerende eigendommen en rechten daar.

Zij meenden aanvankelijk ook te kunnen bouwen op in alle gewesten gelijkmatig geïnde belastingen, zoals de Utrechtse Unie voorschreef - maar daarvan bleek de heffing vrijwel onuitvoerbaar. De voornaamste uitzondering hierop waren de konvooi- en licentgelden. Dat waren gelden die oorspronkelijk binnenkwamen als betaling voor een 'licent', een machtiging voor het drijven van handel op de vijand, of voor konvooiering van vissers- en handelsschepen. Daaruit ontwikkelde zich geleidelijk een stelsel van in- en uitvoerrechten, die werden geheven langs alle grenzen, ook de oostelijke landsgrenzen. Een stelsel dat zich kenmerkte door één in alle gewesten geldend tarief en dat drukte op allerhande handelsgoederen.

De meeste gelden die uit al deze bronnen binnenkwamen verdwenen inderdaad in de kas van de Staten-Generaal. Niet alles echter: de inkomsten uit konvoien en licenten bijvoorbeeld kwamen de Admiraliteiten ten goede en vloeiden direct af naar de kassen van de ontvangers van die colleges. De resterende generaliteitsinkomsten waren echter voor de peperdure oorlogvoering veel te weinig.

De generaliteit stond er financieel niet wezenlijk anders voor dan de Habsburgse landsheren voorheen. Ook die waren genooddaakt om naast door henzelf gefourneerde middelen een beroep te doen op bijdragen van hun onderdanen. De generaliteit bouwde voor het verwerven van haar meeste inkomsten dan ook voort op oude methoden.

Verwant aan de bede, die destijds door Karel V en Filips II aan de Statencolleges werd gevraagd, was de 'generale petitie' waarmee nu de generaliteit naar buiten trad. Een stuk dat binnen de Raad van State werd opgesteld, dat vervolgens door de Raad *en corps* rond de jaarwisseling aan de Staten-Generaal werd aangeboden, en door dezen aan de soevereine Statenvergaderingen der provinciën ter goedkeuring en effectuering werd voorgelegd. Met deze wijze van doen

was de rolverdeling tussen de Staten-Generaal en de Raad weer duidelijk zichtbaar.

In de generale petitie deed de generaliteit de gewesten twee verschillende verzoeken: enerzijds om omvangrijke bijdragen voor de gemeenschappelijke oorlogsverplichting, anderzijds om toestemming tot heffing van belastingen of voorzetting van inning van rechten die namens de generaliteit al langer werden opgelegd - zoals de konvoien en licenten - of van de brandschat. De oorlogskosten waren op hun beurt onderverdeeld in vaste, jaarlijks terugkerende posten voor betaling van troepen, en extra verzoeken, nu eens voor versterking der vestingen en dan weer voor de vloot of, in een derde geval, voor gieten van nieuw geschut. Uitgebreide cijferreeksen ter onderbouwing van de verzoeken kwamen in het stuk niet voor, ten hoogste werden beoogde eindbedragen opgenomen.

Omdat de diverse gewesten in draagkracht nogal van elkaar verschilden, werden zij niet alle even zwaar aangeslagen. De Republiek handhaafde het reeds bestaande quotenstelsel: een procentuele verdeling van de gevraagde bedragen over de gewesten, die in 1616 min of meer haar definitieve vorm kreeg. Holland werd daarin aan-

geslagen voor bijna 58% van het totaalbedrag, Overijssel als laagst belaste voor ruim 3%. Binnen Holland droeg het Zuiderkwartier 79,5% bij en het Noorderkwartier 20,5. Amsterdam alleen betaalde van de gewestelijke quote al 14%, Leiden 8. Jaarlijks, vóór 1 mei, moest ieder gewest zijn schriftelijke instemming met zijn quote, zijn 'consent', geven. Als de zeven consenten binnen waren was de petitie aangenomen en kon met de inning der gelden worden begonnen.

De provinciale verschillen in draagkracht maakten het intussen onmogelijk, om iedere legercompagnie administratief precies bij één gewest onder te brengen. Heel wat legeronderdelen moesten dan ook verdeeld worden over diverse gewesten - waar zij overigens meestal niet waren gelegerd. Deze administratieve verdeling ten gevolge van de quote noemde men de 'repartitie'. Deze werd vastgelegd in een vaste 'staat van oorlog', waarin viel te lezen, voor welke onderdelen ieder afzonderlijk gewest financieel verantwoordelijk was.

De staat van oorlog werd steeds aan de generale petitie toegevoegd. Op grond hiervan diende het betreffende gewest, soeverein en dus verantwoordelijk als het was, de onder hem vallende een-



'Romantisch' beeld van het krijgsbedrijf op een schilderij van Palamedesz Palamedesz (1607-1638), te zien op de tentoonstelling 'Beelden van een strijd. Oorlog en kunst voor de Vrede van Munster, 1621-1648' in het Stedelijk Museum het Prinsenhof in Delft. Zie daarvoor de Kleiokrant. (Foto Tom Haartsen)

heden - de 'gerepartieerde troepen' - rechtstreeks te betalen. Dat was de kortste lijn - waarvoor ook al door de Habsburgers was gekozen. Hiernaast bestond nog een klein percentage meest incidenteel geworven of door buitenlandse machten ter beschikking gestelde legeronderdelen, de 'niet-gerepartieerde troepen'. Deze werden direct betaald uit de kas van de generaliteit. Ook na de Vrede van Munster bleef dit systeem bestaan.

De financiële druk van de oorlog op de gewesten

Hiermee was overigens niet gegarandeerd, dat het consenteren steeds zonder gewestelijk gebrom verliep, of dat de provinciën vervolgens hun verplichtingen tijdig nakwamen. Consenteren van de quote was immers één ding, maar het op tafel brengen van de toegezegde gelden een ander. Ieder gewest bepaalde zelf, op welke manier het de gelden bijeen zou brengen. In de praktijk bleken de gehanteerde middelen inhoudelijk zeer verwant, slechts in hun uitwerking van elkaar verschillend. Primair werd gebruik gemaakt van drie soorten belastingen, te zamen de 'gemene middelen' van het gewest genoemd: de imposten; de reële en personele belastingen op afzonderlijke vermogensobjecten of personen; en vrijwillige dan wel gedwongen leningen. Deze belastingen werden in de verschillende steden en plattelandsdistricten geheven op bevel of na toestemming van de provinciale Staten, die de opbrengsten verdeelden tussen gewestelijke en generaliteitsdoeleinden.

De imposten waren verbruiksbelastingen op consumptiegoederen en diensten. Daarbinnen viel een grote verscheidenheid aan heffingen, soms slechts voorkomend in één gewest, andere overal maar meestal met onderling sterk verschillende tarieven. Om hoe verscheiden heffingen het ging, toont ons een overzicht dat Zeeland in 1627 bij de Staten-Generaal indiende om, zoals ook andere gewesten wel deden, te bewijzen dat het niet aan hogere eisen van de generaliteit kon voldoen en dus een lagere quote voor zich verlangde. Geheven werden, schreven de Zeeuwen, heffingen op wijn en brandewijn, op bieren, ook apart bij de tapper, op 'het gemaal' - dat wil zeggen op gemalen voedsel - , op zout, azijn

en zeep, op wollen en andere soorten lakens, voorts het 'bestiaal' - accijns op geslacht vee - , een veertigste penning ofwel 2,5% op onroerend goed, heffingen op witzout, wagens, hoornbeesten en bezaaide landen, de rondemaat - voor het meten van vaten - , accijnzen op zoute haring en andere gezouten vis, op paarden, benevens een recht op het kleinzegel - een betaling voor overheidsacten die met het kleinzegel waren gezegeld.¹

Voor dit soort indirecte belastingen betaalden, dat is duidelijk, arm en rijk dezelfde bedragen bovenop de prijs der goederen - reden voor sommige auteurs om hierin uitbuiting van de lagere klassen te zien, en voor anderen om er een loonopdrijvende werking van te verwachten. Redeneringen die echter recentelijk zijn ontkracht. Bovendien hielden vooral lokale overheden zeer goed in de gaten, in welke mate door de Staten voorgestelde of opgelegde heffingen voor hun onderdanen nog acceptabel waren. Omdat geld voor de oorlogvoering noodzakelijk was, zo verklaarden de magistraten van Haarlem in 1600, was verhoging van de accijnzen niet onbillijk. Maar voor opdrijven van de turfaccijns voelden zij niets: dat was '*te lastich* (= zwaar) *voor den schamelen gemeente (...) overmits den zelve turf zeer bezwaert es*'. Verhoging van accijns op wijn, de drank van de gegoeden, konden zij wel accepteren. Toch moesten zij zich een maand later neerleggen bij de verhoging op de turf.²

Tot de tweede categorie werden primair de reële belastingen op onroerende goederen gerekend, inclusief zakelijke rechten, en op waardepapieren. Het waren de objecten die belast werden, niet de eigenaar ervan - ook al moest die natuurlijk wel betalen. De meest voorkomende belasting van deze soort was de verponding, die permanent op alle gronden en huizen werd geheven. Verder waren er de personele heffingen die drukten op allerlei meetbare kenmerken van individuele welstand, kenmerken waarvan sommige in de loop der tijden verdwenen terwijl andere verschenen. Hier ging het om kohierbelastingen. Alle belastingplichtigen werden af en toe in een kohier - een volgens adressen opgezet boekwerk - genoteerd met vermelding van hun getaxeerde vermogen. Op basis daarvan konden belastingen

met verschillende tarieven of slechts enkele te belasten objecten worden geheven: een duizendste (0,1%) of een vijfhonderdste penning (0,2%) op het hele vermogen bijvoorbeeld, of een haardstedegeld van een honderdste penning (1%).

In principe werd alleen naar dit soort belastingen gegrepen in tijden van oplopende spanning, zoals na de beëindiging van het Twaalfjarig Bestand, toen extra legergelden nodig waren, of rond het rampjaar 1672. Dit waren extraordinaris middelen waarmee dus een buitengewone last werd gedragen. Bijna onnodig te zeggen, dat menigeen niet aan deze belastingen meebetaalde omdat hij de vermogensgrens niet haalde. Wie daaronder bleven werden niet in het kohier opgenomen, dan wel werd, zoals in Zwolle, hun naam vermeld met erbij een P van *Pauper* of p.D. van *pro Deo*.

Maar zelfs met accijnzen en kohierbelastingen samen kon soms nog niet worden volstaan. In zulke gevallen besloten de Staten tot het uitschrijven van leningen. Leningen die, als ze op vrijwillige basis niet konden worden voltekend, gedwongen werden opgelegd. Vanaf de late 16e eeuw daalde het rentepercentage daarop aanzienlijk. Bedroeg het in Holland in 1585 13%, in 1597 nog 9 en in 1599 8,3, in 1611 was het al gezakt naar 6,25, in 1640 naar 5, in 1655 naar 4.

Opmerkelijk is, dat desondanks meer werd geleend. De staatsschuld van het gewest Holland ging golvend omhoog: van 22,5 miljoen gulden in 1620 naar 125 miljoen in 1648, om in 1700 aan te komen bij 193 miljoen en via 350 miljoen in 1750 te stijgen naar 400 miljoen in 1795. In de latere jaren van de Tachtigjarige Oorlog liep het Hollandse tekort op met 1,8 miljoen gulden per jaar.

Desondanks hadden veel beleggers vertrouwen in de Hollandse kredietwaardigheid. Een vertrouwen dat werd onderbouwd door de welvaart in het gewest, door het hoge bevolkingstal dat een zekere belastingopbrengst garandeerde, en door de steeds weer door het gewest aangegane verplichting om te voldoen aan zijn quote.

Geleidelijk zou, zo blijkt, een steeds groter deel van de Hollandse inkomsten komen uit heffingen op vermogen, niet uit accijnzen. Die heffingen gingen steeds minder drukken op roerende goederen, en steeds meer op



De overgave van Hulst op 16 juli 1645, geschilderd door Hendrick de Meyer. Te zien op de tentoonstelling in het Prinsenhof. (Foto Tom Haartsen).

onroerende, op ambten en op effecten. In de oostelijke gewesten lag het accent meer op onroerend goed, in de westelijke verschoof het naar waardepapieren.

Veel geld moest er jaarlijks komen voor de tractementen der hoge officieren die apart op de staat van oorlog vermeld stonden, voor de soldijen der soldaten die als totaalpost bij de naam van de kapitein - de comptabele van de compagnie - waren opgenomen, voor voeding en kleding, voor wapens en munitie.

Nadat de staat van oorlog was goedgekeurd en een betalingsordonnantie van de Raad van State was binnengekomen, zonden de colleges van Gecommitteerde Raden soldij-ordonnanties aan de ontvangers van hun gewest. Die moesten de daarin genoemde bedragen aan de kapiteins op hun repartitie uitbetalen en daarvan verantwoording afleggen aan de Raad van State.

Particuliere ondernemers en de oorlogsfinanciering

Echter, meestal hadden de ontvangers het benodigde geld niet in kas, terwijl toch op tijd moest worden betaald om muiterijen of andere oor-

logsellende te voorkomen. Dus gingen de kapiteins dan contracten voor betaling aan met een particuliere ondernemer, een 'solliciteur-militair'. Deze verstreekte de kapitein ten behoeve van soldijbetaling tijdig een rentedragende lening. In Holland werd de daarvoor toegestane rente in 1676 gefixeerd op 6,95%, waarna zij zich ontwikkelde via 5,2% in 1681, via 5,6% in 1711 en 5,2% in 1748, naar 3,5% rond 1795. Dikwijls kwamen hier nog leningen voor de aanschaf van materieel bij. De kapitein zorgde voor terugbetaling van het kapitaal via het kantoor van de provincie, en regelde zelf de verzilvering van het rentebedrag - dat hij dikwijls uitspaarde door vacatures in de compagnie niet te vervullen. Ook op deze manier durfden particulieren dus financiële risico's te nemen. En de staat, van zijn kant, hield deze werkwijze met privé-ondernemers in stand omdat die uiteindelijk goedkoper bleek dan een eigen, gespecialiseerd ambtenarenapparaat. Wél plaatste hij de particuliere sollicitoren geleidelijk in een bureaucratisch keurslijf door hen aan steeds strengere controlebepalingen te onderwerpen.

Toch waren daarmee de financiële problemen niet van de baan. De staat van

de vroeg-moderne tijd, ook de Nederlandse, kenmerkte zich onder andere door grote achterstanden in betaling aan mensen die diensten verleenden of leveranties hadden gedaan. Ook bij militaire betalingen waren zulke mensen dikwijls de sluitpost.

Vooraf rond 1640 liepen de problemen hoog op. Schulden werden op schulden gestapeld. Zelfs was er toen grote achterstand in betaling van krijgsvolk, die ook niet meer door de sollicitoren kon worden opgevangen. Werkbazen wilden alleen nog tegen vooruitbetaling arbeid voor het leger verrichten, leden van de Staten-Generaal werden geconfronteerd met '*het daeghlijcx naloopen, gecryt, ende gekerm der wercklieden*'.³ Leveranciers van levensmiddelen voor de soldaten in de garnizoenssteden waren zoveel geld ten achter dat rellen dreigden. Schippers, die met hun schuiten troepen over de binnenwateren hadden vervoerd, liepen leden van de Raad van State achterna met vragen om geld.

Het commentaar van de secretaris van de Raad, Maurits Huygens, op de acties der schippers kon eigenlijk voor al deze mensen gelden: er moest betaald worden '*alsoo bij gebreke van betalinge (...) te verwachten staet, dat sy voortaan*



- ★ Nederlandse frontiersteden
 ■ Spaanse garnizoenen

N = Noord-Nederlands
 S = Spaans

onwillich sullen syn om het lant te dienen'.⁴

Volgens menigeen lag toen de remedie op korte termijn in inkrimping van het leger. Daarop werd dan ook vanaf 1640 door Holland een steeds zwaardere nadruk gelegd, en kwamen al in 1643 van de kant van de Raad van State de eerste voorstellen, die in de toekomst zouden leiden tot verandering in het consensensysteem. En op de langere duur zou alleen het sluiten van vrede werkelijk soulaas bieden.

Slot

Al deze financiële kanten van de oorlogvoering laten zien, dat de last van de strijd overal door de inwoners aan den lijve werd ondervonden. De belastingdruk was zwaar. In het materiële zwakke Overijssel hoofdelijk zelfs zwaarder dan in Holland. Zwaarder ook dan de druk op de Generaliteitslanden, die niet onredelijk en bovenmate belast blijken te zijn geweest.

In het rijke Holland verdubbelde zich tussen 1600 en 1650 de druk: voor een gezin, waar vier mensen afhankelijk waren van de kostwinnaar nam zij toe van 8 naar 16%.

In de Generaliteitslanden liepen de opbrengsten van de belastingen, die de Staten-Generaal er inden tussen 1639 en 1648 op van f855.150 naar f1.023.757 - een stijging van circa 20% binnen tien jaar dus; daarbinnen steeg het aandeel van Staats-Brabant in deze jaren van 73% naar 76%.

Die druk lag bovendien niet uitsluitend of overwegend op de schouders van de armsten in de samenleving. Zelfs tonen de gegevens betreffende de reële en personele belastingen en die inzake leningen aan, dat zij in een toenemende mate op de hogere bevolkingsgroepen kwam te rusten. Maar de niet of nauwelijks betaalde leveranciers waren slechter af. Zij immers kenden een dubbele last omdat zij tegelijk belastingbetalers waren. Die dubbele last drukte ook op de inwoners van de oostelijke en zuidelijke grensgebieden. Die droegen zonder meer de extra ellende van de juist in hun streken voortdurende oorlogvoering. Een ellende van materiële en immateriële aard. Daarvan geeft ons Cornelis Beuckelaer, de legerpredikant van Frederik Hendrik, wel een bijzonder scherp beeld. Tijdens het beleg van Hulst in 1645 waren vrou-

Noord-Nederlandse frontiersteden en Spaanse garnizoenen. (Kaartje uit S. Groenveld, 'T'is ghenoech, oorloghsmanen. De Vrede van Munster: de afsluiting van de Tachtigjarige Oorlog'.)

wen en kinderen uit het dorp Seldenroode naar het kerkhof gevlucht, maar de kerk durfden zij niet in, 'vreessende (ghelijck sy seyden) dat de Fransoyen (de bondgenoot) soudén komen en verbranden de kercke (...). Doen hebben sy verstaende uit eenighe dat ick predicant was, (...) my gheloof, ende zijn alle als lammeren na de kercke ghegaen (...). Ick en kan niet uytspreeken hoe die vrouwen my doen ghesmeect en omringht hebben, mijn handen ghekust, en met tranen nat ghemaect hebben: mijn herte brack, mijn tranen braken my uyt'.⁵

Juist deze beschrijving brengt ons terug bij de uitspaken van L.J. Rogier uit 1948. Die liet zich wel erg gemakkelijk leiden door de welgedane Hollanders die hij zag op menig 17e-eeuws portret. Maar die maakten niet de volledige Staatse bevolking uit. En zelfs zij ondervonden de narigheid van de oorlog, zij het vooral indirect, met name financieel. Maar anderen, die meestal niet zijn uitgeschilderd, leden beslist in hevige mate. Het onderzoek naar hen moet thans nog vrijwel worden begonnen. Voor hen gold, stellig, in even sterke mate als voor Rogiers tijdgenoten, dat vrede - de Munsterse - en bevrijding - niet van overheersing maar van oorlogsellende - één geheel vormden.

Noten

1. Algemeen Rijksarchief, Staten-Generaal, inv. nr. 4950, Lias Lopende 1627, 22 maart en 19 mei: Staten van Zeeland aan Staten-Generaal.
2. Gemeentearchief Haarlem, Stadsarchief, kast 3/4-8, Vroedschapsresoluties, 228vo-229 en 233vo-234vo (28 oktober en 17 november 1600).
3. L. van Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh in, ende omtrent de Vereenigde Nederlanden*. 7 Dln. ('s-Gravenhage 1669-1672) II, 657, 811 en 869 (generale petities 1640, 1641 en 1642).
4. ARA, Staten-Generaal, inv. nr. 4975", Lias Lopende 1640, 3 april: Raad van State aan Staten-Generaal.
5. C. Beuckelaer, *Schrick van Vlaenderen en Brabant, (...) aenghedaden door Sijn Hoocheyt Frederick Hendrick, Prince van Oranien*. Middelburg 1645 (Pamflet Knuttel 5210).

Algemeen voor de feiten:

S. Groenveld e.a., *De kogel door de kerk? De Opstand tegen Filips II, 1559-1609* (Zutphen 1991[3]), S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg, *De bruid in de schuit. De consolidatie van de Republiek, 1609-1650* (Zutphen 1985), S. Groenveld, "T'is ghe-noegh, oorlogsmannen", *De Vrede van Munster: de afsluiting van de Tachtigjarige Oorlog* ('s-Gravenhage 1997).

Voor de instellingen algemeen en de generaliteit:

R. Fruin en H.T. Colenbrander, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* ('s-Gravenhage 1922[2]), S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Amsterdam 1969[3]), A.Th. van Deursen, 'De Raad van State en de Generaliteit (1590-1606)' in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 19 (1963-1964) 1-48, dez., 'De Raad van State onder de Republiek van 1588-1795' in: *Raad van State 450 jaar* ('s-Gravenhage 1983) 47-91.

Inzake gewestelijke verhoudingen:

C.W. van der Pot, *Bestuurs- en Rechtsinstellingen der Nederlandse Provinciën* (Zwolle 1949), J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisaties in de periode 1544-1588* ('s-Gravenhage 1990), R. Reitsma, *Centrifugal and centripetal forces in the early Dutch Republic. The States of Overijssel 1566-1600* (Amsterdam 1982), S. Groenveld, "'Edele Mogende Heeren". De Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier als besogne van de Staten van Holland ten tijde van Frederik Hendrik' in: M. Bruggeman e.a. (ed.), *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen* (Amsterdam 1996) 169-192.

Over het stadhouderschap:

H.H. Rowen, 'Neither Fish nor Fowl: The Stadholderate in the Dutch Republic' in: H.H. Rowen en A. Lossky, *Political Ideas and Institutions in the Dutch Republic* (Los Angeles 1985) 3-31, M. Prak, 'Republiek en vorst. De stadhouders en het staatsvormingsproces in de Noordelijke Nederlanden, 16e-18e eeuw' in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16 (1989) 28-52.

Over militaire aangelegenheden:

J.W. Wijn, *Het krijgswezen in den tijd van Prins Maurits* (Utrecht 1934) 10, F.C.Spits, 'Unie en militie' in: S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg (ed.), *De Unie van Utrecht*.



Wording en werking van een verbond en een verbondsacte ('s-Gravenhage 1979) 184-198, A.Th. van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw* 4 Dln. (Assen, 1978-1980) III, 65-106, H.L. Zwitzer, *De milite van den staat. Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1991), M. van der Hoeven (ed.), *Exercise of Arms. Warfare in the Netherlands, 1568-1648*

(Leiden/New York/Keulen 1997), P. Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum 1994), S. Groenveld, "'Den Huijsman wordt er heel verermt". Gevolgen van de oorlogvoering voor de bevolking van Geertruidenberg en omgeving in 1593' in: *De Dongebode* 19 (1993) 54-85.

Over financiën:

F.H.M. Grapperhaus, *Convoyen en Licenten* (Zutphen/Deventer 1986). In de Generaliteitslanden: A.C.M. Kappelhof, *De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de generaliteitsperiode (1648-1730)* (Tilburg 1986). Voor de licenten aan de oostgrens: N.J. Tops, *Groll in de zeventiende en achttiende eeuw* (Gronlo 1992) 6-108, A.Th. van Deursen, 'Staat van oorlog en generale petitie in de jonge Republiek' in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) 91 (1976), 44-55, E.H.M. Dormans, *Het tekort* (Amsterdam 1991), P.J. Margry e.a. (ed.), *Van Camere vander Rekeningen tot Algemene Rekenkamer. Zes eeuwen Rekenkamer* ('s-Gravenhage 1989), J.M.F. Fritschy, *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek. Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1795-1801)* ('s-Gravenhage/ Maarssen 1988), N.J.M.P. Bos en R.C.J. van Maanen, *Fiscale bronnen: structuur en onderzoeksmogelijkheden* (Zutphen 1993), A.C.J. de Vrankrijker, *Geschiedenis van de belastingen* (Bussum 1969), D. Houtzager, *Hollands lijf- en losrenteleningen vóór 1672* (Schiedam 1950).

Betreffende de Vrede van Munster:

J.J. Poelhekke, *De Vrede van Munster* ('s-Gravenhage 1948), L.J. Rogier, 'De nationale zin van de Vrede van Munster' in: *De Gids* 111/3 (1948) 190-220, C. Harline, 'Mars Bruised: Images of War in the Dutch Republic, 1641-1648' in: *BMGN* 104 (1989) 184-208, S. Groenveld, 'Unie, Religie en Militie. Binnenlandse verhoudingen in de Republiek voor en na de Munsterse Vrede' in: *De zeventiende eeuw* 13 (1997) 67-88, J.Dane (ed.), *Vrede van Munster. Feit en verbeelding* (Zwolle 1998).

Adem-tocht,

Pamfletten en de vrede van Munster

Doodt - stuyppen /

VAN DE HEER

Joop de Vries

CORNELIS MUSCH.

Politieke commercials

1998 is een jaar van gemeente- en Tweede Kamerverkiezingen. Via de media – tv, radio, dag- en weekbladen – proberen de politieke partijen hun leiders en programma's aan de man te brengen en de aandacht van de – vaak zwevende – kiezer te trekken. In de 16e en 17e eeuw was het pamflet belangrijk bij het informeren en bewerken van het grote publiek. Uit de grote hoeveelheid die verspreid werd rond de Vrede van Munster volgen hier enkele staaltjes.

12

Een pamflet is een gedrukt geschrift van een vaak anoniem auteur dat in een aantal bladzijden ingaat op een actuele politieke situatie in binnen- of buitenland. Het was voor een redelijk bedrag te koop. Honderden zijn er verschenen in politiek hectische jaren. Een van de verklaringen voor het wijd verspreide verschijnsel van het pamflet moet gezocht worden in de fragmentarische en gedecentraliseerde politieke structuur van de Republiek. Ook al hadden de Staten-Generaal een pamflet – om welke reden dan ook – in de ban gedaan, toch konden de afzonderlijke gewesten dit besluit negeren en toestemming verlenen het te verspreiden.

Een belangrijke verzameling van pamfletten – samengesteld aan het begin van deze eeuw door W.P.C. Knuttel – bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Aan de hand van deze verzameling lijkt het erop dat een

grote pamflettenproductie vaak samenvalt met een belangrijke historische gebeurtenis. De totstandkoming van de Unie van Utrecht in 1579 vormt bijvoorbeeld een hoogtepunt in de pamflettenproductie. Ook tijdens de godsdienstperikelen van het Twaalfjarig Bestand (1609–1621) is het pamflet meer dan gemiddeld populair.

Het is dus vanzelfsprekend dat in de aanloop naar de Munsterse vrede pamflettenuitgevers druk in de weer zijn geweest.

Welke inhoudelijke argumenten van voor- en tegenstanders van de vrede komen in de pamfletten rond 1648 zoal aan de orde? Welk niveau hadden de argumenten? Welke uitspraken kunnen we op basis daarvan doen over het pamflet? Dat zijn vragen die hier aan de orde komen.

Frankrijk als de echte vijand

Een onderzoek van een selectie pamfletten die uitgegeven zijn in de jaren 1645 tot en met 1648 levert het volgende beeld op.

Het congres in Munster was al begonnen in 1643. De afgevaardigden van de gewesten van de Republiek maakten echter hun opwachting pas begin

1646. Een oorzaak van dit late optreden was de zogenaamde statuskwestie: de vraag welke plaats de Republiek kon innemen op het internationale podium van Westfalen. Men dacht aan een plaats gelijkwaardig aan die van Venetië. De definitieve onafhankelijkheid van de Republiek zou dan voor de hele wereld duidelijk zijn.

Bondgenoot Frankrijk wenste echter lange tijd niet mee te werken aan deze opwaardering van de diplomatieke status. Uiteindelijk stemden de Fransen dan toch in en vertrokken de Staatse onderhandelaars – onderling verdeeld overigens – naar Munster.

Het pamflet *Fransch Praetie* verklaart de Franse terughoudendheid op dit punt uit het feit dat Frankrijk de Republiek openbaar tot ondergeschikte in de internationale politiek wilde maken. De toon is daarmee gezet. Niet Spanje maar Frankrijk is de eigenlijke hoofdrolspeler in de pamfletten van de voorstanders van de vrede.

Eind 1646 werd in Munster een voorlopig traktaat tussen Spanje en de Republiek opgesteld, waarin al bijna volledige overeenstemming was bereikt. De zaken liepen voorspoedig:

Drs. J. de Vries is leraar geschiedenis en staatsinrichting op het Christelijk Lyceum te Veenendaal.



Spaanse en Franse onderhandelaars in Munster, die deels ook actief waren in de pamflettenstrijd in de Republiek.
V.l.n.r. Gaspar de Bracamonte y Guzman, Antoine Brun, Henri van Orléans en Abel Servien, markies van Sablé.

een afzonderlijke vrede met Spanje hing in de lucht. Frankrijk hield de ontwikkelingen goed in de gaten. In 1635 was namelijk in een verdrag tussen de Republiek en Frankrijk afgesproken dat er alleen een gemeenschappelijke vrede met Spanje gesloten zou worden. Maar in de anti-Franse pamfletten wordt Frankrijk zonder meer als een tegenstander van de vrede afgeschilderd. Pro-vrede staat gelijk aan anti-Frans. Een gevoelige zaak als de statuskwesitie vormt dan ook een dankbare stok om de Fransen mee te slaan.

Het Franse antwoord

Begin 1647 sturen de Fransen de diplomaat Servien naar het front. Hij laat zich niet onbetuigd in de pamflettenstrijd. Serviens argumenten in een officieel pamflet aan de Staten-Generaal komen steeds op hetzelfde neer. Het is maar beter de Spanjaarden niet te vertrouwen. Iedereen weet toch hoe de Spanjaarden zijn!

Ook een pamflet geschreven door 'echte patriotten en ware liefhebbers des vaderlands' probeert het bestaande wantrouwen tegen de Spanjaarden te versterken. Houd de Spanjaard goed in de gaten, 'die zoveel duizenden Nederlanders door beulshanden heeft doen ombrengen'. De Spanjaarden zijn – ook al onderhandelen ze nu over een vrede – niet te vertrouwen. Het zou een Spaanse hinderlaag kunnen zijn! Bij de bestaande anti-Spaanse sentimenten wordt met dankbaarheid aangesloten om het publiek te bespelen. De Spaanse onbetrouwbaarheid wordt tot een vanzelfsprekendheid gemaakt en vormt het eerste en laatste onwankelbare uitgangspunt van de discussie.

Vorsten houden niet van vrede

Ondertussen nemen de Staten-Generaal in augustus 1647 een resolutie aan waarin staat dat men een separate vrede zal sluiten als de Fransen de onderhandelingen saboteren.

De staatsvorm van Spanje, en vooral die van Frankrijk, worden in de strijd gebracht. Van een monarchaal systeem is geen heil te verwachten. De eigen Republiek met de gewestelijke decentralisatie is een ver daar boven te prefereren staatsvorm, zo luidt de boodschap. 'Een koning wordt geboren, of hij dan wel zijn vroom of onvroom, wijs of gek, jong of oud, als hij maar de figuur en gedaante heeft van een mens', laat een pamfletist ons weten.

Ook in dit geval worden de pijlen nadrukkelijk op de Franse bondgenoot gericht. Niet Frankrijk als geheel en ook niet het Franse parlement zijn de boosdoeners, maar kardinaal Mazarin (die in naam van de minderjarige Lodewijk XIV regeerde). In het al eerder genoemd pamflet *Fransch Praetie* wordt een Engelsman opgevoerd die voor zijn verlichte systeem mag pleiten:

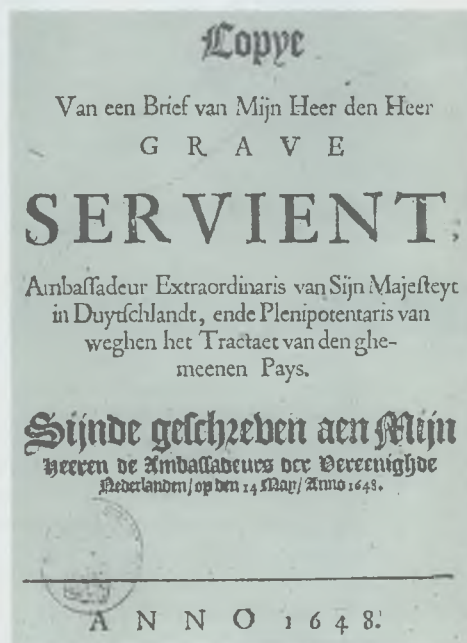
'Wij hebben er altijd voor gezorgd dat onze koning niet te veel paarden, niet te veel goud en zilver had'.

Kortom, de Engelsen houden hun monarchen in de gaten. Het Franse bewind 'laat haar onderdanen niets over dan alleen de ziel, voedt hen met haver en zemelen en behandelt hen als galeislaven en slaven'.

Van zo'n bondgenoot moeten we het niet hebben, klinkt het. We kunnen maar beter een aparte vrede met Spanje doorzetten.

Daar komt bij dat Frankrijk als uitermate oorlogszuchtig wordt aangemerkt. De Spaanse ambassadeur in de Republiek, Antoine Brun, suggereert in een pamflet van zijn hand dat de hindernissen die Frankrijk bij de onderhandelingen opvoert, klaarblijkelijk strekken om de fundamenteën van het gebouw dat men met zoveel moeite opgericht heeft, te ondergraven en te ruïneren.

In *Observation op den Brief van A. de Brun* is de overtuiging groot dat Frankrijk geen vrede wenst. De pamfletist heeft geen goed woord



Omslag Pamflet 5727 van de Knuttel pamfletten catalogus van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.

over voor Frankrijk. 'Geen onpartijdige patriot, geen christen, ja, geen heiden of Turk, zal oordelen anders dan negatief' deelt hij mee.

Liever een verre vriend

Illustratief voor de anti-Franse sentimenten en de toon waarop deze naar voren werden gebracht in de pamfletten is ook de zogenaamde huwelijkskwesitie.

De Spanjaarden hadden in 1646 laten uitlekken dat er via een koninklijk Spaans-Frans huwelijk (de dochter van Filips IV en Lodewijk de XIV) de onderlinge moeilijkheden uit de weg geruimd zouden kunnen worden. De overeenkomst hield tevens in, dat – als bruidsschat – Frankrijk de aanspraken op Catalonië zou opgeven in ruil voor de (Spaanse) Zuidelijke Nederlanden. De indruk werd gewekt dat Frankrijk de kwade genius achter dit plan was.

Adem-tocht,

Gefchept tegens de

Doodt-ſtuypen /

VAN DE HEER

CORNELIS MUSCH.



Gedruckt in 't laer, 1646.

Net als de statuskwesitie was dit gerucht olie op het vuur en aanleiding tot een hausse in anti-Franse publicaties.

Bij een aantal pamfletten speelt de te verwachten naoorlogse politieke situatie een rol in de overwegingen. Het centrale thema is het internationale machtsevenwicht. Voor Spanje ziet bijna geen enkele pamflettist een rol van betekenis weggelegd. Misschien, denkt een pamflettist, is het zelfs verstandig in de onderhandelingen met Spanje niet het onderste uit de kan te halen. Dan zal Frankrijk de Republiek als bondgenoot nodig blijven hebben. Niet te onderdanig, maar ook niet al te onafhankelijk van Frankrijk, verwoordt het *Fransch Praetie* de wenselijke komende toestand in de wereld.

De religie

Een van de punten bij de vredesonderhandelingen was de godsdienst in de door de Republiek bezette gebieden, zoals onder meer de Baronie van Breda en Zeeuws-Vlaanderen. Overdracht van de soevereiniteit van die gebieden kon grote gevolgen hebben voor de katholieken aldaar. Dit onderwerp levert een nogal heftige penningstrijd op. In het anti-Spaanse pamflet *Munster Discours* wordt ervoor gepleit om de oorlog maar voort te zetten 'want alle paapse geestelijkheid en politiek zijn het samen eens om onze (gereformeerde) religie uit te roeien'.

Omslag Pamflet 5368 van de Knuttel pamfletten catalogus van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.

Ook dit thema leidt tot anti-Franse gevoelens, temeer omdat op het gebied van de religie zich al eerder iets dergelijks had afgespeeld.

Een niet al te handige zet deed de Franse onderhandelaar D'Avaux toen hij in 1643 - op weg naar Munster - in een toespraak voor de Staten-Generaal aandrong op grotere vrijheid voor de katholieken in de Republiek. Deze toespraak werd in pamfletvorm uitgegeven en veroorzaakte een stroom van protestpamfletten met dezelfde boodschap in alle toonaarden: 'Hadden we het niet altijd al gedacht? De Fransen zijn uit op de meerdere eer en glorie van het katholicisme'.

In het pamflet *Munster Praetie* (geschreven als gesprek over oorlog en vrede tussen een koopman, een burger, een Belgische godsdienstvluchteling, een Brabander, een aanzienlijk persoon, een remonstrant, een 'stokebrander', een zedig persoon, een rooms-katholiek, een schoolmeester, een Deen en enkele figuranten) laat de rooms-katholiek ons weten dat bij voortzetting van de oorlog Frankrijk de zuiderbuur van de Republiek zal worden, en dat dan godsdienstvrijheid voor de katholieken in de Republiek geëist zal worden.

Ook in algemene zin komt men hier en daar met godsdienstige overwegingen. In hetzelfde *Munster Praetie* laat 'het zedige persoon' weten: "En hebben wij, de gereformeerde christenen, dan geen ander oogmerk in oorlog dan rijk te worden aan het lichaam en onze zielen tot in eeuwigheid arm te maken?". Als argument is dat weinig gehoord.

De Zuidelijke Nederlanden spelen in de discussie in zoverre een rol dat ze genoemd worden in relatie tot Frankrijk. Men denkt dat de Zuidelijke Nederlanden een buffer kunnen vormen tussen het machtige en katholieke Frankrijk en de Republiek. De Fransen zijn goede vrienden, maar slechte burens. We kunnen maar beter met de oorlog stoppen: anders breiden zij hun invloed steeds noordelijker uit, zo luidt de veronderstelling.

De economie

De koopman in het gezelschap van het *Munster Praetie* meent dat de oorlogssituatie de concurrentiepositie van

de Republiek ter zee verzwakt in verband met de onkosten voor konvooien, de bewapening van schepen. De burger oppert dat de oorlogsbelastingen zwaar drukken op de gewone burgerman.

In hetzelfde pamflet worden overigens ook de economische voordelen van oorlog genoemd zoals de kaapvaart.

Een pamflet met een Zeeuwse achtergrond mort begin 1648 onder meer over de belangen van de West-Indische Compagnie en over Vlaamse concurrenten als Antwerpen en Oostende, die door de Spanjaarden niet worden ontruimd, wat vanaf het begin van de onderhandelingen juist een eis van de Zeeuwen was.

Servien stelt daartegenover dat de voorstanders van de oorlog in de Republiek, zoals de Zeeuwen boter op hun hoofd hebben. 'De oorlog heeft haar vervuld met overvloed en zegen'.

Het heftig anti-Spaans pamflet *Munster Discours* constateert dat sinds de start van de onderhandelingen in 1646 er 'een vervlakking van de negotie' heeft plaats gehad. De besprekingen zijn een truc van de Spanjaarden. Dit hebben we eerder gezien. De auteur verwijst naar het Twaalfjarig Bestand. Ook toen zou de economie enorme schade hebben opgelopen, aldus het pamflet.

'Op de man'

De toon waarin de pamfletten geschreven zijn is nog niet aan de orde gekomen. Veel pamfletten spelen puur op de man. Servien en zijn baas Mazarin moeten het meerdere malen persoonlijk ontgelden. Een pamflet bijvoorbeeld geeft aan dat Mazarin niet moet denken dat hij onze regenten en regering kan behandelen als kleine kinderen, als 'onnozelen', omdat het ons 'zolang heeft gestaan zonder zijn wijsheid en beschimpingen, ja, toen hij nog in zijn bed piste'. We praten hier toch over een officieel bevriend staatshoofd.

Omkeringen en corruptie waren voor pamflettisten dankbare onderwerpen. Smullen geblazen voor het publiek. De griffier van de Staten-Generaal Cornelis Musch, tot wie buitenlandse gezanten zich vaak als eerste, eventueel met steekpenningen, wendden, stond bekend om zijn corruptie. Hij is in dit verband een vaak gezocht slachtoffer. Twee pamfletten gaan louter en alleen in op zijn 'goddeloze corruptie en kui-

perijen' in verband met zijn rol in het vredesproces.

In een van de pamfletten wordt Musch spottend het volgende in de mond gelegd:

*'Ik pas op geen geschreeuw van al het gemene volk,
Dat vloekend mij verwijt naar de onde-
raadse kolk (...)
Ik acht geen preekheren bulderen op de
preekstoel,
Terwijl ik om het goud in Hollands rijke
beek woel.'*

Ten slotte

In de zomer van 1648 als de vrede onafwendbaar is, lopen de frustraties bij vooral de verliezers op. De toon wordt steeds grover.

Adriaan Pauw (afgevaardigde voor Holland in Munster en pro-vrede) en de Amsterdamse burgermeester Bicker worden voor "geelzuchtige schrobbers" uitgemaakt. De Utrechtse onderhandelaar Nederhorst, die aan Franse kant stond, wordt "onverzadigbare gierigheid" verweten en ook zijn familie wordt door de modder gehaald.

Al met al kom je, als je de pamfletten uit de jaren veertig van de 17e eeuw met een eigentijds medium wilt vergelijken, al gauw uit bij de politieke commercials in de USA. Bestaande beelden bij het publiek over kandidaten, programma's, gebeurtenissen worden daarin kort en heftig, aangescherpt en uitvergroot geëtaleerd. En ook al in de 17e eeuw werd zonnig het privé-leven van de tegenstander aangewend om het publiek mee te krijgen.

In geen geval laten de pamfletten zich vergelijken met de bedaarde uitzendingen van politieke partijen in ons land.

Literatuur

Prof.dr. Th. van Deursen,
*Het kopergeld van de
Gouden Eeuw. Deel II
Volkskultuur* (Assen 1978)
Craig E. Harline,
*Pamphlets, printing and
political culture in the early
Dutch Republic*
(Dordrecht 1987)
J.J. Poelhekke, *De vrede van
Munster* (Den Haag 1948)
W.P.C.

VII.

Ick begeert van u, uyt de name van haere Majesteyten, ende achte niet dat ghy het my *kont weygeren*. Ghy sijt het *schuldich* aen onse Tractaten, ende noch meer aen u selven, ende aen alle groote Princen van Europa, verwachtende het eynde van dese handelingh, om te regleeren de geene die *zy voortaan sul-
len hebben te maecken met u*. De saecken sijn in haer gheheel : u ratificatien sijn noch niet gewisselt, ende ghy *kontse weygeren* aende Spaensche, tot dat sy ons sullen hebben ghegheven een *Wettich contentement*. Wy verwachten't van u *billicheyt, van u trouwe, ende van u dankbaerheyt*, die anders sullen perijckel loopen van geblameert te worden. Hoedanige Officien ghy gedaen hebt voor ons by de Spaensche, nademael ghy sijt ons geallieerde ende consequentelijck geobligeert tot meer als tot woorden, soo sulst u niet, mettet respect't welck ick schuldich ben aen dese vermaerde Vergaderingh, dat ghy *niet meucht verder gaen*, ende dat ghy, ende wy, hebben de handen gebonden, soo 't geene wy doen voor de Vreede, niet gheschiedt gesamentlijck.

Inden Haghe den 3. Martij 1648. gheteeckent

De la Thuillerie.

Confidencie op de propositie.

DE Cardinael vertoont hier sijn klachten over 't beslydt van onse Vreede. 't Was beter dat hy af-dede de klachten van 't Parlement of Staten in Vranckrijck : ghedaen den 15. Januarij over de *constitutie vanden Oorlogh* : Die wel hem kroont met *Laurieren*, ende 't hooft vult met de hoop van *Monarchie*, maer d'Onderdanen niets overich laet als de *zielen*; haer voedt met *Haver* en *Semelen*, handelt als *Slaven* ende *Galey-boeven*, ende invoert eene *Turische* ende *Moscovitsche* Regeringh. 't Selve Parlement, ende wy, hebben oorfaecke om te klagen dat de Cardinael ons *verlaet ende abandonneert* tegen den uyt-druckelijcken inhoud van d'Alliance : 'twelck dickeert datmen te *gelijck sal sluyten*. Geheel Vranckrijck snackter nae als de Vis nae 'twater : maer de Cardinael neemt plaesier ende vint sijn reekeningh by den Oorlogh. 't Parlement, ende wy, vinden ons wel bedroghet, datmen een Koningh, die de naem voert van *aller Christenheit*, soo *onchristelijck* doet contravenieren

Slotartikel van een pamflet gericht aan de Staten-Generaal; de Franse gezant vraagt de heren de op 30 januari gesloten vrede met Spanje voorlopig niet te ratificeren. De reactie van de Staten-Generaal heeft de drukker onder het stuk gezet.

Leo Verhart

'Zoo valsch als een kraai'

Al zijn in ons land de archeologische vondsten niet zo opzienbarend als – pak weg – in Egypte, toch blijkt het de moeite waard te zijn om stenen en potten te vervalsen. Een archeoloog moet op zijn tellen passen en een vaatdoekje bij de hand houden.

16

Enige jaren geleden ontving ik een vreemd en intrigerend telefoontje (omwille van de privacy zijn de namen veranderd). Aan de lijn had ik meneer Van de Berg. 'Meneer Verhart', begon hij, 'ik heb vernomen dat u veel van de prehistorie af weet'. Ik mompelde nog iets dat dit wel meeviel, maar hij onderbrak me nogal onbeleefd en ging voortvarend verder: 'Het volgende is namelijk het geval. Ik heb bij een antiquair enkele gave klokbekers kunnen kopen.' 'Nou meneer Van de Berg dat is bijzonder', antwoordde ik wat verbaasd. Klokbekers zijn namelijk zeer zeldzaam, zelden gaaf en als er meer tegelijk te koop zijn, dan is dat echt een unicum.

Ik opperde dat het misschien bekers waren uit een oude collectie, uit de tijd dat grafheuvels nog vrijelijk leeggespit konden worden. 'Nee, meneer Verhart', ging hij verder, 'dat is niet het geval. Ik wil graag uw oordeel erover. Als dat positief is, dan koop ik er nog een paar.'

'Nog een paar?' reageerde ik geschrokken. 'Zijn er dan nog meer te koop?' 'Ja hoor', ging Van de Berg onverstoord verder. Het was ook een beetje onbeleefd, maar ik onderbrak hem

direct en maakte snel een afspraak voor de volgende dag. Als er zoveel klokbekers waren, dan moest het museum er ook snel bij zijn, want zo'n belangrijke collectie mocht toch niet zomaar, ongedocumenteerd verloren gaan en ... - ik kan niet ontkennen dat ik bij mij ook een zekere hebberigheid voelde opwellen - misschien konden wij er ook een paar kopen!

Een dag later arriveerde de heer Van den Berg, vergezeld door zijn vrouw in het museum. Ze waren zichtbaar opgewonden en mevrouw Van de Berg had zelfs een rode kleur. Of het iets met de klokbekers te maken had of met de kou buiten, kon ik evenwel niet vaststellen. Ze hadden een grote doos bij zich en twee boodschappentassen. Voorzichtig zetten ze alles op een tafel. Ik keek in de tas en schrok. Op de bodem lag een grote hoop scherven van een volledig uiteengevallen pot. Ik schrok nog meer van de scherven. Ze waren dik en zwart. Dat kon nooit van een klokbeker zijn.

Meneer Van de Berg begon voorzichtig de doos uit te pakken. Hij toverde een monsterlijke creatie te voorschijn. De pot was plomp, zwart van kleur en versierd met een grote variatie aan de meest wonderlijke motieven. Ik deed nog een poging het voorwerp serieus te bekijken, maar met één oogopslag was het duidelijk: de vermeende klok-

bekers waren de producten van schoolkinderen die hadden deelgenomen aan een weekje prehistorisch leven in een themapark als Archeon.

Voorzichtig vertelde ik mijn bezoekers die conclusie. Geschokt werd mijn verhaal aanhoord. Beschroomd vroeg ik nog wat ze voor de potten betaald hadden, maar daar wilden ze niets over kwijt. Met afgezakte schouders en een wat onzekere tred verlieten ze het museum.

Het interessante van vervalsingen

Het was deze gebeurtenis die mijn belangstelling voor vervalsingen aanwakkerde en me in deze materie deed verdiepen. Ten eerste omdat het vaak spraakmakende onderwerpen zijn die ook in de belangstelling staan van mensen buiten het vak. Ze versimpelen de onderzoeksthema's van een wetenschappelijke discipline en ze geven het vak de aandacht die de beoefenaren zelf soms moeilijk kunnen krijgen. Als archeoloog kan je zoveel opgraven en publiceren als je wilt, toch blijft nog steeds Tjerk Vermaning de beroemdste van ons allemaal.

Dit is geen onbekend verschijnsel en het komt vooral in de kunstwereld voor. Han van Meegeren bijvoorbeeld is een kunstenaar waar iedereen van gehoord heeft. Niet zozeer door zijn

eigen werk, maar vanwege alle valse Vermeers die hij heeft gemaakt. En heeft u allemaal niet dezelfde reactie als u voor zo'n van Meegeren staat? Dat je toch zó kan zien dat een dergelijk schilderij nooit door Vermeer kan zijn geschilderd. Iedere leek ziet dat toch!

Dat laatste is het tweede punt dat vervalsingen zo aardig maakt. Ze zijn een spiegel van de wetenschappelijke kennis op het moment van vervalsen. Niemand koopt morgen een nieuw stuk schilderslinnen bij de creativiteitswinkel om eens een Vermeer na te maken. Er zal allerlei onderzoek gedaan worden als een dergelijk schilderij bij een kenner aangeboden wordt. Dus men moet daarop voorbereid zijn en maatregelen nemen. Het doek waarop geschilderd wordt, moet uit de tijd van Vermeer komen. Dit geldt ook voor de schildersmaterialen: het moeten de materialen zijn die Vermeer zelf gebruikte. De afgebeelde requisieten moeten ook uit zijn tijd stammen anders val je daarmee snel door de mand. Kortom, het is vrijwel onmogelijk de huidige kenners een loer te draaien.

In de archeologie is dat hetzelfde. Vijftig jaar geleden kon men nog een stuk bot bij de slager halen, er iets van maken en het als oud verkopen. Nu kan met de C14-methode snel vastgesteld worden of dat bot oud is of niet. Je moet ook hier met een goed verhaal komen en met de juiste voorwerpen.

Er is echter nog een derde element dat vervalsingen zo interessant maakt. Behalve dat ze aandacht trekken, zeggen ze iets over de stand van de wetenschap. Sommige vervalsingen zijn uiterst doortrapt, andere knullig; de ene keer tuint een nietsvermoedende verzamelaar er in en de andere keer is een wetenschapper de dupe. We vragen ons nu vaak af hoe het toen mogelijk was dat iemand er zo instonk. De andere, aardige kant is ongetwijfeld om te achterhalen wat voor fouten de oplichters maken. Ze slaan vaak door, willen iets mooier maken dan het is. Zo zijn er vuurstenen vervalst die niet van echt zijn te onderscheiden. Gelukkig besloten de makers ze met schoensmeer ouder te doen lijken en dan maakt een eenvoudige 'Dreft-test' duidelijk wat vals is en wat echt. Een vals vuursteen werktuig blinkt als nieuw.



"De beroemdste van ons allen". Tjerk Vermaning toont hier een van zijn spectaculaire vondsten. In 1965 vond hij de oudste vuistbijlen van ons land bij Hoogsmilde en was hij een gevierd man. Tien jaar later werd hij beschuldigd van oplichting; hij zou de vuistbijlen vervalst hebben. Een rechtszaak volgde. Juridisch bleek het niet mogelijk een afdoende bewijs te leveren. In 1978 werd hij vrijgesproken. Er volgde een strijd voor eerherstel. In 1987 overleed Vermaning; een aantal getrouwen zette zijn strijd voort.

We hebben nu pret om al die vervalsingen van vroeger, misschien gniffelen we zelfs wel een beetje. Maar ook nu worden er vervalsingen gemaakt en te koop aangeboden. Sommige zijn makkelijk te herkennen, maar er zitten er ook tussen die voor echt doorgaan. Het zou mij niet verwonderen als al de aandacht die vervalsingen krijgen, iemand op het idee brengt ook mij een vervalsing aan te smeren.

Als hij – het zijn trouwens altijd mannen die vervalsen – zich houdt aan de huidige wetenschappelijke inzichten en geen echt domme dingen maakt, is de kans groot dat ik er ook intuïtief.

Twijfel en vreemde misvattingen

Sommige voorwerpen lijken vals, maar zijn dat niet. Bij nader inzien blijkt het om een administratieve fout te gaan of een wetenschappelijke overinterpretatie.

Een fraai voorbeeld van dit laatste is de ontdekking van de 'Nimf van Leggeloo'. In 1847 dacht men in Drenthe toch echt een Romeins beeld te hebben gevonden en nog wel in het huis van een Germaan. Bij het beeld werden namelijk Germaanse scherven gevonden. Het zou een aanwijzing zijn voor de belangrijkheid van de Germaan en een indruk geven van zijn sociale

contacten. Nu, 150 jaar later, denken we dat het een gewoon 18e of 19e eeuwse tuinbeeld is. Doordat de archeologie rond 1850 nog in de kinderschoenen stond, werd er nogal een ruime interpretatie gegeven aan de vondst. In werkelijkheid was het beeld gevonden op een hoop stenen die in de buurt van Leggeloo waren opgedolven. Door te veronderstellen dat stenen en beeld bij scherven hoorden die ook bij Leggeloo, maar op een andere plaats, waren gevonden, kon een verhaal ontstaan dat pas honderd jaar na zijn creatie werd ontzenuwd.

Er bestaat nu vaak twijfel over voorwerpen met een onduidelijke herkomst. Het kan zijn dat ze uniek zijn en dan is er geen vergelijking mogelijk. Als ze passen in een bepaald archeologisch beeld wordt een dergelijke vondst geaccepteerd. Het wordt anders als ze niet in dat beeld passen. Als ook nog eens met natuurwetenschappelijk onderzoek de ouderdom of echtheid niet is vast te stellen, ontstaan er problemen. Het zijn vooral stenen voorwerpen waar de onderzoeksmethoden nogal beperkt voor zijn. Maar ook vondsten van andere materialen kunnen ons voor raadsels plaatsen. Zo is aan het eind van de vorige eeuw een gekartelde



De 'danseres van Geldrop' (links) en de 'danser van Wanssum' (rechts) (foto BAI/RMO).
Op deze afbeelding hebben de tekeningetjes ongeveer dezelfde maat. In werkelijkheid is de steen van de danseres 9,5 cm groot en die van de danser 3 cm.

schijf van aardewerk gevonden. Afgaande op het vondstkaartje dat er aanhangt, lag het in de buurt van een kasteel bij Roermond. Functie en ouderdom zijn totaal onbekend. De vraag is of we hier te maken hebben met een vervalsing of iets dat nog nooit eerder gevonden werd.

Er zijn ook unieke voorwerpen waar lang twijfel over bestond, die nu door nieuwe ontdekkingen kan worden weggenomen.

In 1962 werd een kamp van jagers uit de steentijd opgegraven. In het weekend mochten de plaatselijke amateurs in het gebied buiten de vondstconcentratie ook graven. Hun vondsten stuurden ze op naar het Biologisch Archaeologisch Instituut in Groningen om te laten determineren en te laten beschrijven. Daar werd ontdekt dat op een steentje, dat als retouchoir bij het bewerken van vuursteen was gebruikt, de afbeelding te zien was van een menselijk figuur. Al snel kreeg zij de bijnaam 'Danseres van Geldrop' of de meer naar plagiaat riekende naam 'Venus van Mierlo'. De vondst was zo uniek dat de verantwoordelijke archeoloog in een verslag al een hoofdstuk schreef over de vraag of het hier wel een echt stuk betrof.

Tot 1975 werd aangenomen dat het stuk echt was. Maar in dat jaar begon de vervalsingszaak rond Tjerk

Vermaning. Ook aan de Venus werd getwijfeld. Het belangrijkste argument in de discussie was dat de afbeelding op het voorwerp uniek was en er ook in de ons omringende landen nooit iets dergelijks was gevonden. De danseres moest wel vals zijn.

Als tweede argument werd aangevoerd dat de afbeelding paste in de voorstelling van de prehistorie die men in die dagen had: een afgeleide van het door missiepaters gecreëerde beeld van half-naakte Afrikaanse inboorlingen met een preuts aandoend schaamschortje.

In 1988 werd, tijdens een inventarisatie van oude collecties van voorwerpen uit de steentijd, een bezoek gebracht aan de kelders onder het gemeentehuis van Venray. Daar lagen in halfvergane zakken, sigarenkistjes, kartonnen doosjes en sinaasappelkratjes de vondsten opgeslagen die in de jaren vijftig en zestig door een kleine groep amateurs waren verzameld in de omgeving van de plaats. In één van de papieren zakken met vondsten uit Wanssum bleken scherven, vuurstenen en enkele kiezels te zitten. Een van die steentjes was klein en plat en voorzien van krasjes. Het bleek de afbeelding te zijn van een mannetje, dat al snel als bijnaam 'de danser van Wanssum' kreeg. Zowel in naam als in afbeelding een tegenhanger van de 'Venus van Mierlo', alias de 'danseres van Geldrop'.

Er zijn geen verdachte aanwijzingen in de vondstomstandigheden en het steentje van Wanssum wordt dan ook als echt beschouwd. Daarmee vervalt de uniciteit van de 'Venus van Mierlo' en kan deze als authentiek worden aangemerkt.¹

Het bedrog

Wat voor vormen van bedrog bestaan er en wie waren die louches heren die de zaak oplichtten?

De belangrijkste drijfveer blijkt steeds geld te zijn.

Wat vaak voorkomt is dat goedkope tot waardeloze vondsten uit het buitenland in de Nederlandse bodem begraven worden. Het risico dat je loopt is klein, want archeologen zijn maar wat blij dat nu zaken die ze zo goed uit het buitenland kennen ook in ons land gevonden worden. Vooral Zwitserse en Deense oudheden zijn zo in Nederlandse verzamelingen terecht gekomen.

Een stuk moeilijker, maar ook lucratiever, is het namaken van voorwerpen en proberen ze te verkopen als authentiek. Het succes is soms zo groot dat de productie uit de hand loopt. Er worden steeds krankzinniger producten ontworpen die niet meer met de archeologische gegevens zijn te rijmen en de daders vallen door de mand.

Het mooiste voorbeeld van dit laatste zijn de vervalsingen in Drenthe aan het eind van de vorige eeuw. De arme landarbeiders Arends en Egberts groeven onder toezicht van een bestuurslid van het Drents Museum in Assen op de heide rond Odoorn duizenden potten op. Ze werden verkocht aan het museum. De hoeveelheden waren zo groot - volgens de museumverslagen uit die tijd werden ze in karrenvrachten naar het museum vervoerd - dat de bodem van de kas al snel in zicht kwam. Andere musea en particulieren roken hun kans en schaften ook heel wat van die zogenoemde 'Odoorner waar' aan. Maar het succes steeg de heren naar het hoofd. Ze begonnen de meest bizarre vormen te produceren: vreemde beeldjes, potten met christelijke symbolen, wijnkaraffen, etcetera. Onder het toezicht van kenners groeven ze uiteindelijk hele theeserviezen op.

Dat moest wel misgaan en twee jaar na de start van hun praktijken vielen ze door de mand. Vreemd genoeg werden ze nooit vervolgd en konden van hun verdiende geld twee boerderijen aan de rand van het dorp laten bouwen.

Maar niet alleen geld blijkt een drijfveer te zijn om vervalsingen te maken. Zo kan men de wetenschap een loer willen draaien, een bepaald politiek streven historisch willen onderbouwen en ook de onvermijdelijke 1-april en studenten-grappen komen voor.

Het gemanipuleer met archeologische voorwerpen is vooral bekend uit de Tweede Wereldoorlog. De oudste Nederlandse archeologische vervalsing hoort echter in de politieke sfeer thuis. Het gaat om een Romeinse inscriptie die gevonden zou zijn in het castellum

Roomburg bij Leiden.² Op de steen staat: GENS BATAVORVM AMICI ET FRATRES ROM. IMP. (het Bataafse volk, de vrienden en broeders van het Romeinse Rijk).

Het zou kunnen zijn dat de Zuid-Hollandse humanist Cornelius Aurelius de vervalser is. Hij publiceerde deze vondst namelijk als eerste in zijn Divisiechroniek van 1517. De inscriptie zou een aanwijzing zijn voor de goede contacten tussen Rome en Nederland. Het hield ook in dat het er in Nederland niet zo barbaars aan toeging als men wel eens dacht.

De illusie

Waar leiden al die vervalsingen heen? De ene bedrogene erkent het feit dat hij is opgelicht, terwijl de ander een eindeloze en onversaagde strijd begint om zijn gelijk te halen. Een van de bekendste voorbeelden daarvan is Tjerk Vermaning.

Minder bekend is ir. A. van Schermbeek. Deze laatste was een landgoedeigenaar van de oude stempel die woonde in het romantische huis Oud Groevenbeek te Putten. In 1979 overleed de heer van Schermbeek. Zijn weduwe belde de provinciaal archeoloog met de mededeling dat zij de collectie oudheden van haar man aan de provincie wilde schenken. De archeoloog maakte een afspraak en ging naar Oud Groevenbeek. Hij kan zich dat bezoek nog levendig herinneren. 'Ik betrad een kamer', vertelt hij. 'Het was er donker en stoffig. De kamer werd verlicht met een eenvoudig peertje en was vierkant van vorm en hoog. De wanden waren voorzien van donker bloemetjesbehang. Aan die wanden hingen planken vol met oudheden. Boven de schoorsteenmantel hing een grote ietwat verweerde spiegel. Op de mantel stonden ook nog oudheden. Ik keek eens goed en viel van verbazing bijna achterover. Alles was vals!'

Ir. van Schermbeek bezat een collectie oudheden die waren opgegraven in de periode 1935-1940 op zijn landgoed. De opgraver was Hendrik Ruyter, alias 'Potjes-Hendrik'. Deze stratenmaker en kenner van de Veluwe had in die periode deelgenomen aan officiële opgravingen. Zijn daar opgedane kennis bracht hij op een andere wijze in de praktijk.

We kennen 'Potjes-Hendrik' vooral uit krantenverslagen. In 1939 werden toeristen in de landelijke en regionale bladen gewaarschuwd geen Veluwe oudheden te kopen. Er bleken op dat moment veel valse stukken in omloop te zijn. Diverse gedupeerden hadden zich reeds gemeld bij het Rijksmuseum van Oudheden.

De toenmalige conservator, F.C. Bursch schreef de bedrogen liefhebbers terug dat de potten 'zoo valsch waren als een kraai'.

In augustus kan de hoofddader 'Potjes-Hendrik' opgepakt worden op beschuldiging van oplichting met valse oudheden. De politiecommissaris van Ede startte een groot onderzoek en stelde



Oplichters aan het werk. In de put staan de schurken Arends en Egberts. Op de rand zit het bestuurslid van het museum van Assen, de heer Van Genderen Stort. Met eigen ogen ziet hij de ontdekking van hele theeserviezen (foto RMO).



Een kast vol met 'oudheden' in de museumkamer van de heer van Schermbeek (foto ROB).

Een aardewerken bakje met balvormige voorwerpen van aardewerk en een bruin gemaakt golfballetje uit de collectie Van Schermbeek (foto RMO).



kort daarop reeds vast dat de potten niet gebakken waren, maar gedroogd waren op sigarenkistjes, waarvan in één geval de afdruk van het merk - Willem II - nog op de bodem zichtbaar was en dat de potten waren versierd met lucifers van het merk Molentje. In de krant verscheen destijds ook een vraaggesprek met de heer van Schermbeek. Hij meende dat de waterproef die aantoonde dat de potten niet gebakken zijn geen afdoende bewijs was en dat de oudheden best echt konden zijn. Kort daarop werd de zaak tegen Hendrik geseponeerd in verband met de mobilisatie.

Waarom bleef Van Schermbeek geloven in de echtheid van zijn vondsten? De aanwijzingen hiervoor zijn onder andere te vinden in zijn collectie, die tot ons geluk grotendeels bewaard is gebleven. In de potten zaten soms nog stukjes papier waarop Hendrik had geschreven waar hij ze had gevonden en wat de vondstomstandigheden waren. Van Schermbeek had daaraan toegevoegd wat hij had betaald. Een rekensom leert ons dat de gehele collectie hem enkele duizenden guldens moet hebben gekost. Hij kocht de voorwerpen aan in de periode van zijn leven dat hij het krapst bij kas zat. Hij moet de vondsten dus grote waarde hebben toegedicht. Na de ontmaskering van 'Potjes-Hendrik' bleef Van Schermbeek bij zijn opvatting, tegen beter weten in. Hij had een behoorlijke archeologische



Het landhuis Oud Groevenbeek te Putten
(foto Natuurmonumenten).

kennis. Hij wist dat klokbekers zelden ongebroken gevonden werden. Toch waren alle potten van Hendrik gaaf en nog ongebakken ook. Daarnaast zaten er ook onmogelijke en bizarre objecten in de collectie. Voorwerpen die nog nooit waren gevonden, of zaken die gewoon volgens je gezonde verstand niet konden. Aardewerk moet, om scheuren tijdens het drogen tegen te gaan, worden verschaald. In de potten van Hendrik waren daarvoor behalve steentjes en brokjes baksteen ook stukjes krantenpapier verwerkt. In de verzameling bevonden zich verder ook vis-haken gemaakt van ongebakken aardewerk, 'benen' speerpunten van asbest-cement golfplaat, balvormige voorwerpen van aardewerk en een bruin gemaakt golfballetje.

Van Schermbeek heeft zijn hele leven een illusie in stand willen houden. Hij heeft nooit willen toegeven dat hij bedrogen was. Bezoekers aan het landgoed vertelde hij dat buitenstaanders, archeologen, een andere visie hadden op zijn collectie, maar dat hijzelf ervan uitging dat alles echt was. De laatste jaren van zijn leven liet hij echter geen bezoekers meer toe in zijn museumkamer.

De moraal

Tot slot de moraal van dit verhaal. Hoe slecht is nu een vervalsing? Veel is natuurlijk vermakelijk en uiteindelijk komt het allemaal aan het licht. Een uitzondering vormen de onjuiste vondstgegevens in combinatie met

echte voorwerpen die uit het buitenland afkomstig zijn. Dit maakt het onmogelijk in geografische zin materiaalstudies te ondernemen. Er zullen teveel onduidelijkheden en onzekerheden bestaan om een betrouwbare studie te kunnen doen.

Aan de andere kant leiden vervalsingen weer tot onderzoeksinspanningen met onvermoede en spectaculaire resultaten. Zonder de zaak Vermaning had het onderzoek naar de vroegste bewoning van ons land nooit zo'n grote omvang gehad en had het ook nooit die spectaculaire resultaten geboekt.

Dacht Tjerk nog dat Nederland 65.000 jaar geleden was bewoond, inmiddels weten we door onderzoek in de Maastrichtse groeve Belvédère dat het zelfs minimaal een kwart miljoen jaar is.

Vervalsingen, list en bedrog zijn intrigerende onderwerpen met een hoog gehalte aan 'human interest'. Zowel de daders als de slachtoffers zijn interessant. Als er geen grote bedragen mee gemoeid zijn en het wetenschappelijk ook niet tot rampen leidt – en dat is in Nederland meestal het geval –, kunnen we er om gniffelen. Het is dan ook een vorm van criminaliteit met een hoog Pietje Bel-gehalte. Het is vermakelijk en leuk en als je er meer aandacht aan besteed dan kan je er ook nog iets van leren.

Literatuur

- B. Boekschoten en D. Stapert, 'Tijd slijt', in: *Paleo-Aktueel* 6 (1995) 20-22.
 A. Bohmers en A.M. Wouters, 'Belangrijke vondsten van de Ahrensburgcultuur in de gemeente Geldrop', in: *Brabants Heem* 14 (1962) 3-28.
 G. de Leeuw, 'De Drentse nabootsers van archeologica rond 1900', in: *Palaeohistoria* 21 (1979) 301-316.
 W. Roebroeks, W., *Oermensen in Nederland* (Amsterdam 1990).
 L.P.H.M. Tilman, *Aurelius en de Divisiechroniek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus* (Bussum 1988).
 L.B.M. Verhart, *List en bedrog. Vervalsingen in de Nederlandse archeologie* (Utrecht 1995).
 L.B.M. Verhart en M. Wansleeben, 'Tussen America en Siberië: enkele aspecten van het Maasdalproject', in: A.T.L. Niklewicz en C.A.G. Lagerwerf (red.), *Bundel van de steentijd dag; 1 april 1989* (Groningen 1990) 45-54.

Noten

1. Collega's uit Groningen blijven overigens overtuigd van de valsheid. Zij zien in de vondst van Wanssum juist een extra argument dat het hier om vervalsingen gaat. De tekeningen op de steentjes lijken namelijk nogal op elkaar, hetzelfde schaamlapje, en men vindt de vondstomstandigheden verdacht. Het steentje zou wel eens doelbewust in die collectie kunnen zijn gestopt (Boekschoten en Stapert 1995). Ik kan het daar niet mee eens zijn. De tijd zal wel leren wie er gelijk heeft.
2. Ik ben Sandra Langereis zeer erkentelijk omdat zij mij op het spoor zette van deze vondst.

**Een sectie aan het werk:
het Christelijk Gymnasium te Utrecht**

Riemke Leusink

De Tweede Fase

22

Ter voorbereiding op de Tweede Fase kreeg de sectie geschiedenis bij ons op school al in september 1996 roosterfaciliteiten om te experimenteren met een nieuwe aanpak van het onderwijs. Wij kozen voor een project in het vijfde jaar waarbij de gebruikelijke indeling in klassen werd doorbroken.

We wilden niet alleen de nadruk op het zelfstandig verwerken van de lesstof leggen, maar we zochten vooral naar een organisatorische vorm, waarbij de verschillende kwaliteiten van de drie in de bovenbouw lesgevende geschiedenisdocenten zoveel mogelijk tot hun recht zouden komen. Iedere docent heeft immers vaak zijn of haar eigen kwaliteiten, die een belangrijke aanvulling op het leer- en werkboek kunnen vormen. Zo kan de ene docent zijn kracht vinden in en gewaardeerd worden om het frontale lesgeven, de ander zoekt bij voorkeur naar werkvormen die leerlingen dwingen tot actieve participatie en samenwerking, een derde tracht leerlingen zich bewust te laten zijn van hun eigen leerstijl.

Wij zochten dus naar een organisatievorm waarbij verschillende werkvormen mogelijk zouden zijn en de drie docenten zich elk optimaal zouden kunnen inzetten. Daarnaast werd ernaar gestreefd om enigszins gedifferentieerd les te kunnen geven: de goede leerlingen kwantitatief wat minder aan-

dacht, maar kwalitatief wat meer diepgang. En de minder goede leerlingen wilden we wat meer veiligheid bieden door ze gerichte aandacht te geven.

We stelden ons een drievoudige doelen aanzien van de leerlingen:

- aansluiten bij de verschillende behoeften van leerlingen (leerstijlen, capaciteiten): onderwijs op maat;
- een betere aansluiting op het universitaire onderwijs: zelfstandiger leren, zelf verantwoordelijkheid dragen voor je eigen leerproces, op efficiëntere wijze met je tijd leren omgaan;
- het rendement opvoeren: meer leren in dezelfde hoeveelheid tijd.

Ook voor de docenten hadden we een drievoudig doel:

- werklust verlichten;
- leren van elkaars sterke punten op didactisch gebied;
- profiteren van elkaars inhoudelijke vakkennis.

De methode

We hadden dat schooljaar 68 leerlingen in klas 5. Bij ons op school betekent dat: drie (kleine) klassen. De drie betrokken docenten werken allen full-time, maar zijn voor een deel van hun tijd ingezet voor organisatorische taken (conrector, leerjaarcoördinator), waardoor zij vrij gemakkelijk parallel in te roosteren waren.

De leerlingen in klas 5 kregen drie uur geschiedenis per week:

- een klassikale bijeenkomst (KB) in een groep van 34 leerlingen,
- een werkgroep-bijeenkomst (WG) in een groep van ca. 13 leerlingen,
- een zelfstudie-uur (ZU) in een groep van 26 leerlingen.

We deelden de leerlingen in in vijf werkgroepen (A t/m E) van elk circa 13 personen.

De leerlingen die in de voorafgaande jaren goede resultaten voor het vak geschiedenis behaald hadden, kwamen in werkgroep E. Deze groep werd gesplitst in E1 en E2.

De leerlingen waarvan bekend was dat ze wat meer moeite met geschiedenis hadden, werden geplaatst in werkgroep A. Overigens werd hun niet verteld dat zij tot de 'minder goeden' gerekend werden. Wel dat in E de 'goeden' zaten: die kregen namelijk minder contact-uren.

Halverwege het schooljaar hebben we de werkgroepindeling een keer veranderd op verzoek van de leerlingen, die het leuk vonden om weer eens met anderen in een groep te zitten. Een enkeling met goede resultaten promoveerde naar werkgroep E.

De klassikale bijeenkomst bestond vaak uit een hoorcollege met aantekeningen maken (dit vooral als voorbereiding op het universitair onderwijs), soms uit video, dia's of een computerprogramma.

In de werkgroepbijeenkomst werd de stof gezamenlijk besproken: leerlingen moesten soms zelf vragen stellen naar aanleiding van de stof of de gemaakte opdrachten werden doorgesproken. Af en toe werd in drie subgroepjes gewerkt. Indien de leerlingen deze werkgroepbijeenkomst niet hadden voorbereid (hun huiswerk niet hadden gedaan), mochten zij de les niet in. Zij konden dan in de studieruimte de schade inhalen.

Tijdens het zelfstudieuur waren de leerlingen in stilte aan het werk. Er was een

Dag	Groep	Lesvorm	Docent
Dinsdag	A,B,E1	KB (34 leerlingen)	1
	C	WG (13 leerlingen)	2
	D	WG (13 leerlingen)	3
	E2	ZU (8 leerlingen)	Mediatheek
Donderdag	C,D,E2	KB	1
	A	WG	2
	B	WG	3
	E1	ZU	Mediatheek
Vrijdag	E1,E2	WG (16 leerlingen)	1
	A,B	ZU (26 leerlingen)	2
	C,D	ZU (26 leerlingen)	3

Voorbeeld van een lesweek:

KB = Klassikale bijeenkomst

WG = Werkgroep

ZU = Zelfstudieuur

docent aanwezig om waar nodig kort uitleg te geven. Soms gebruikten leerlingen dit zelfstudieuur voor een opdracht buiten school of een bezoek aan de (universiteits- of openbare) bibliotheek.

De stof

We verdeelden het schooljaar in zes modules van elk ongeveer zes weken, af te sluiten met een repetitie, werkstuk of een andere presentatievorm. Per module was een van de drie docenten verantwoordelijk voor de inhoud. Dat hield in: de zorg voor het lesmateriaal (teksten en opdrachten, video, dia's), het maken van een werkwijzer + rooster (er werd per week huiswerk opgegeven), het lesgeven tijdens de klassikale bijeenkomst (hoorcolleges), repetitie en correctie, en het leiden van de wekelijkse (inhoudelijke) bespreking door de drie docenten.

In principe schreef en gaf één docent per module dus de hoorcolleges en begeleidde in dat blok de E-groep. Die docent was voor dat onderwerp de 'specialist'. De beide anderen hoefden zich inhoudelijk minder in dat onderwerp te verdiepen: het bekijken van de basistekst en van de opdrachten + docentenhandleiding volstond als lesvoorbereiding. En als er leerlingen met moeilijke vragen kwamen, konden deze beide docenten ze naar de 'collega-specialist' doorverwijzen! In een volgende module werden de rollen verwisseld en was dus een andere docent specialist.

Het resultaat van arbeid van de leerlingen werd beoordeeld in de vorm van twee cijfers: een cijfer voor de repetitie (werkstuk/presentatie) en een 'participatie-cijfer' waarin de mate waarin zij zich in de werkgroepbijeenkomsten gemanifesteerd hadden tot uiting kwam.

Wij werken in klas 5 en 6 op dit moment zonder schoolboek, - in afwachting van wat de uitgevers ons binnenkort aan Tweede Fase-methoden te bieden hebben.

In de zes modules kregen de leerlingen zelf bij elkaar gezocht en gekopieerd materiaal of een van de eindexamenkaternen van de afgelopen jaren als leer- en verwerkingsstof aangeboden. Wij lieten meerdere tijdvakken aan bod komen, en kozen bijvoorbeeld als onderwerpen:

- de Atheense democratie (basistekst van prof.dr. H. Kitto, *De Griekse beschaving* en het eerste hoofdstuk uit *Vragen aan de Geschiedenis* voor 5 en 6 VWO),
- ketterse bewegingen in de Middeleeuwen (uit *Memo*),
- de Nederlandse opstand 1555-1585 (CE 1995),
- Duitsland van keizerrijk tot democratie (CE 1994),
- Nederland, continuïteit of verandering (*Vragen aan de Geschiedenis* voor 5 en 6 VWO met aanvullende teksten)
- China in de 19e en 20e eeuw (de examenbundel van Kalkwiek uit 1988 met *Wilde Zwanen*).

Ten slotte

Het was voor ons een leerzaam jaar, waarin we het gevoel kregen een aantal mogelijkheden die de Tweede Fase biedt verkend te hebben.

Er kleefden wel een paar nadelen aan deze werkwijze. Doordat je als docent 68 leerlingen in wisselende samenstelling voor je neus krijgt, ontwikkel je minder een band met je groep. De 'goede' leerlingen krijgen minder contact-uren. De wekelijkse voorbespreking met z'n drieën bleek door tijdgebrek niet altijd te realiseren. De docenten die voor een bepaalde module geen verantwoordelijkheid droegen (en dus alleen de werkgroep over dit onderwerp gaven), hadden soms het gevoel wat oppervlakkiger met de stof bezig te zijn.

Maar de voordelen wogen zwaarder. De werkdruk voor de docenten is inderdaad verminderd: een docent is slechts voor twee modules verantwoordelijk en het bleek bovendien mogelijk om die twee modules in ieders jaarrooster gunstig te plannen (voor de brugklascoördinator bijvoorbeeld niet in de drukke maanden januari/februari). De leerlingen kregen les van drie verschillende docenten, elk met hun eigen aanpak. Er was dus voor elk (voor elke leerstijl) wat wils.

De leerlingen waren over het algemeen tevreden. We evalueerden de werkwijze tussentijds mondeling (informeel), waaruit bleek dat zij de variatie (verschillende docenten, verschillende samenstelling van de lesgroepen) waardeerden. Vooral het werken in kleinere (werk)groepen werd als gezellig, effectief en stimulerend ervaren. Wel moesten zij wennen aan het werken met een werkwijzer en bijbehorend rooster. Absentie werd wel eens verontschuldigd met 'ja, 't is ook zo ingewikkeld. Ik dacht dat ik nu zelfstudie-uur had. Je weet niet meer wanneer je waar moet zijn!'

Met z'n drieën raakten we meer in gesprek over de inhoud, we leerden dus vakinhoudelijk van elkaar. We gebruikten onze onderlinge verschillen: ieder kon zijn of haar eigen sterke kanten blijven ontwikkelen. Er is niet gekozen voor of frontaal/klassikaal lesgeven of zelfstandig/in groepjes werken, maar er ontstond een soort synergie, waarbij het geheel meer was dan de som der delen.

Door tal van redenen (van roostertechnische en personele aard) wordt er dit jaar in de bovenbouw niet op deze wijze gewerkt. Maar wanneer wij komend schooljaar echt met de Tweede Fase van start gaan, zullen een aantal waardevolle elementen uit deze werkwijze zeker gehanteerd worden.



Will the black soldier fight?

Bespreking van *GLORY*,
speelfilm

van Edward Zwick

(USA 1989;

speelduur 122 min.)

met onder anderen

Matthew Broderick (Shaw) en

Denzel Washington (Trip).

Welke indruk maken fragmenten van speelfilms op leerlingen? Bij de behandeling van de Amerikaanse Burgeroorlog maakte ik, als aanvulling op de tekst in het schoolboek *Historia* en het bijbehorende schriftelijke bronnenmateriaal, gebruik van de speelfilm *Glory*. Deze film uit 1989 is een ontroerend portret van zwarte soldaten tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog. De scènes die ik in de klas liet zien droegen veel bij tot de interesse van mijn 4-havo-leerlingen voor dit onderwerp.

Weinig films zijn in staat een goede geschiedenisles te vertellen, op zo'n manier dat zij de essentie van een probleem bij de leerlingen overbrengen. Deze film kan dat zeker wel, omdat hij haarscherp duidelijk maakt waar het in de Amerikaanse Burgeroorlog uiteindelijk om ging: mensenrechten, gelijkwaardigheid, eergevoel van de zwarte medemens.

Antietam

De film valt vrijwel direct met de deur in huis: we zien een zeer realistische registratie van één van de bloedigste slagpartijen uit deze verschrikkelijke oorlog: de slag bij Antietam in september 1862. Hier streed een leger van de Zuidelijken onder leiding van Robert E. Lee tegen een dubbel zo grote Noordelijke strijdmacht onder generaal McLellan. Als je ooit aan je leerlingen wilt duidelijk maken waarom er juist in de Burgeroorlog zo veel soldaten op zinloze wijze zijn gesneuveld (tussen de 600.000 en 700.000 Amerikanen,

méer dan in alle andere oorlogen van de Verenigde Staten bij elkaar!), dan hoef je ze maar naar deze scènes van Antietam te laten kijken. Vol zelfvertrouwen marcheren de Noordelijken in gesloten gelid op een hooggelegen stelling van de Zuidelijken af. Die hoeven niets anders te doen dan op een afgesproken teken hun kanonnen en geweren op de blauwe uniformen te laten vuren. Er is geen dekking; duizenden sneuvelen. Uiteindelijk weten de Noordelijken Lee toch terug te dringen.

Na afloop van de strijd, als de kruitdampen zijn opgetrokken, zie je de lijken overal verspreid liggen. 17 September 1862 zal te boek komen te staan als de bloedigste dag van de Burgeroorlog. Ruim twintigduizend doden worden geteld: één op de vier soldaten is gesneuveld.

Voor president Lincoln vormde Antietam de aanleiding zijn Emancipation Declaration uit te vaardigen, die per 1 januari 1863 de slavernij verbood in heel het grondgebied van de Verenigde Staten, de slavenhoudende staten aan de kant van de Unie voorlopig uitgezonderd.

Eén van de soldaten die op het slagveld van Antietam uit zijn verdoving ontwaakt is de jonge Robert Gould Shaw (gespeeld door Matthew Broderick). Nadat Shaw is opgelapt, komt hij thuis in Boston, wordt er als held gevierd en ontvangt de rang van kolonel. Een van de aanwezigen is de bekende zwarte abolitionist Frederick Douglass, een soort negentiende-eeuwse Martin Luther King.

Door hem wordt Shaw geïnspireerd tot een heilige opdracht: het wordt nu zijn taak de zwarten te organiseren tot een regiment strijders voor de Unie.

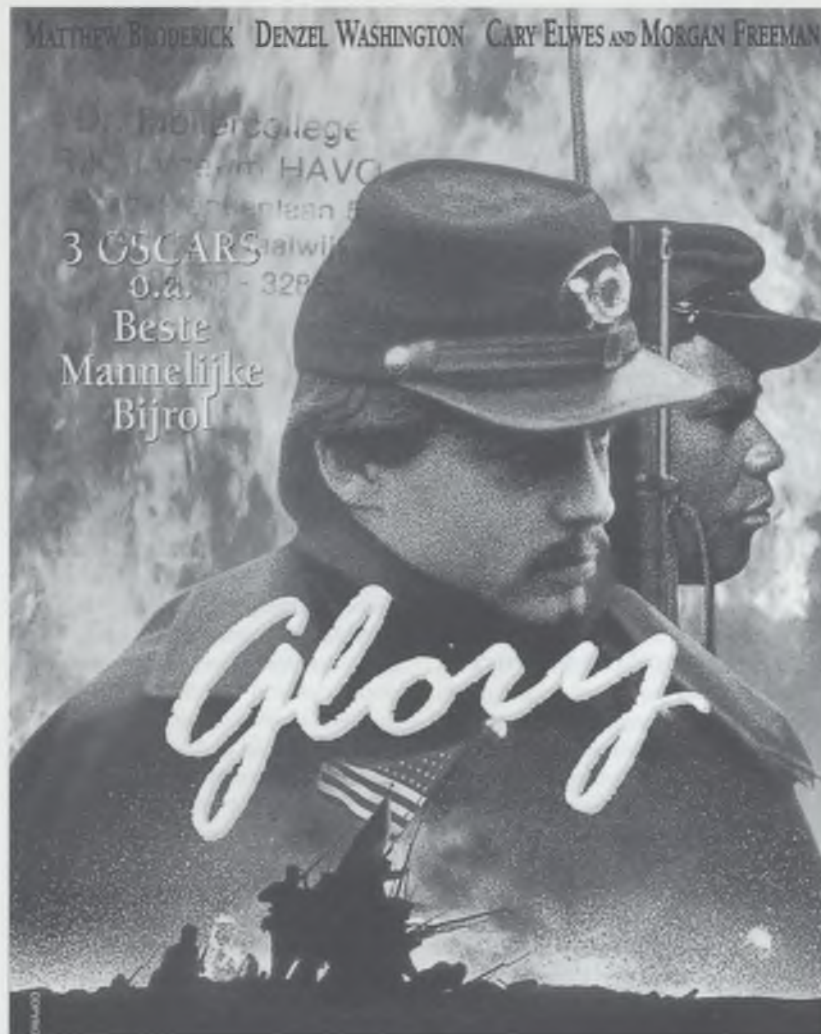
Zo begint het waar gebeurde verhaal van het 54ste Massachusetts Vrijwilligers Infanterieregiment. Het verhaal, dat naverteld kan worden, dankzij de bewaard gebleven brieven die de 25-jarige Shaw aan zijn ouders schreef.

Het 54ste Massachusetts infanterieregiment

Direct melden zich zo'n zeshonderd vrijwilligers bij Shaw aan. Het merendeel van deze zwarten heeft echter nauwelijks enige ontwikkeling, en gedraagt zich aanvankelijk erg ongedisciplineerd. Velen kunnen lezen noch schrijven en snappen de eenvoudigste woorden niet. Bovendien moet Shaw meermalen de hoon en de argwaan van zijn mede-blanken trotseren. *'Will the black soldier fight?'*, zo vraagt menigeen zich af. Deze noorderlingen lijken al haast net zo bevooroordeeld jegens hun zwarte medemens, als hun vijanden aan de andere kant van de frontlijnes. Ze menen zeker te weten, dat de luie, domme neger nooit tot een goedgedrilde soldaat valt om te smeden; bovendien vrezen de blanken het vooruitzicht van een zwarte met een geweer in zijn handen.

Zolang er alleen maar conditietrainingen en dergelijke plaatsvinden, gaat het nog. Maar Shaw wil er een echte gevechtseenheid van maken en dan ondervindt hij stevige tegenwerking. Zodra hij merkt dat zijn regiment aan het lijntje wordt gehouden, gaat hij bij zijn superieuren stampij maken. Ook weigert hij te accepteren dat zijn mannen puur vanwege de huidskleur minder soldij krijgen uitbetaald dan de blanke soldaten. Pas na veel gedram krijgt het bataljon dan eindelijk de langverwachte schoenen en uniformen.

Dat is wel nodig ook, want voortdurend zijn er spanningen tussen de leiding en de manschappen, en tussen de mannen onderling. Vooral de weerspannige gevluchte slaaf Trip (een opmerkelijke rol van Denzel Washington) heeft het vaak aan de stok met de - in zijn ogen veel te onderdanige - mede-soldaten. Wanneer Shaw - als represaille voor Trips poging tot desertie - zweep-



slagen laat geven, wordt diens rug ontbloot en zie je de littekens van de martelingen die hij eerder als slaaf ontving. Stoïcijns ondergaat Trip zijn foltering, zijn ogen vol haat op Shaw gericht. Maar de komst van de zeshonderd paren schoenen betekent even later de ommekeer: nog nooit in hun leven hadden deze zwarten de beschikking over een fatsoenlijk paar schoenen. Schoenen symboliseren waardigheid.

Even later komen ook de uniformen, de felbegeerde 'blue suits'. Een van de mooiste scènes is dan vervolgens die, waar het zwarte regiment vol trots paradeert door het feestelijke, van 'stars-and-stripes'-vlaggen vergeven Boston. Frederick Douglass en Shaws ouders staan tussen het juichende publiek.

Bewapening

De film leert ons onderwijl veel over de bewapening en uitrusting van de soldaat in het leger van de Union. Hoe zagen de schoenen, riemen en hoofddeksels eruit? Hoe de

regimentsvaandels? Hoe sliepen de jongens, opgepakt in hun tentjes? Wat was de functie van de jeugdige trommelslager? Hoeveel seconden had een soldaat ervoor nodig om het bajonet op zijn geweer te bevestigen? Hoeveel handelingen diende de militair verrichten tussen zijn eerste geweeschot en zijn volgende, en hoeveel kostbare seconden kon een goedgedisciplineerde soldaat, met voortdurend oefenen, op deze tijdrovende handeling winnen?

Eindelijk, na tussenkomst van president Lincoln, krijgt het 54ste infanterieregiment de kans zich te bewijzen. Van Boston gaat het naar het reeds veroverde deel van het Zuiden. Tot hun schaamte en ontzetting worden de soldaten echter nog altijd niet in de voorste lijnes ingezet, maar krijgen ze daarentegen het bevel een reeds veroverd zuidelijk dorp in brand te steken. Een oneervol en beschamend karwei.

Weigeren kunnen ze niet. De één doet vrolijk mee aan de plunderpartij,

de andere slechts na dwang en tweestrijd. Wanneer een overijverige zwarte militair aan een blanke dorpsbewoonster een mep uitdeelt, wordt deze man zonder blikken of blozen door een blanke officier doodgeschoten. De zwarte moet te allen tijde zijn plaats weten!

Deze volkomen onnodige vernietigingsactie, die het Zuidelijke moreel moet breken, geeft een indruk hoe het eraan toe moet zijn gegaan toen de beruchte Noordelijke generaal William Tecumseh Sherman in 1864 zijn bloedige tocht door Georgia ondernam.

De aanval op Fort Wagner

In juli 1863 komt het op James Island in South Carolina dan eindelijk tot de langverwachte schotenwisseling tussen het zwarte regiment en de grijs-geüniformeerde soldaten van Dixie. Met veel moeite worden deze laatsten teruggeslagen. Met medeneming van hun rebellen-vlag, de 'Stars and Bars', zie je ze wegvluichten. Nu blijkt het succes van Shaws inspanningen, om van deze geminachte zwarten een professionele vechtmachine te maken. Het bataljon heeft weliswaar vijftig man verloren, maar het moreel is niet geknakt, integendeel.

De legerleiding heeft besloten tot een aanval op het met aarden wallen versterkte Fort Wagner, een van de strategische forten die de havenmond van de hoofdstad Charleston beheerst. Er zullen verschillende stormlopen over de enige toegangsweg naar het fort, het smalle zee-strand, nodig zijn, voordat de goedverschanste verdedigers kunnen worden uitgeschakeld. Kolonel Shaw vraagt om de eer met zijn 54ste regiment de eerste stormloop te mogen uitvoeren. Die eer wordt hem verleend. Aan de vooravond van wat menselijkerwijs gesproken wel een zelfmoordaanval móet worden, bidden en zingen de zwarte soldaten in gospel-stijl tot hun Heer.

Trip: *'We zijn nu mannen, echte mannen. Vroeger was ik niets. Ik heb mijn ouders nooit gekend, en had geen familie. Nu ben ik een mens, dank zij het 54ste. Wat er morgen ook gebeurt, ik ben er trots op te behoren tot het 54ste!'*

Op hun weg naar het strand worden

de mannen van Shaw door collega's van de andere, blanke, regimenten toegejuicht: *'Give them hell, 54th!'*. Het is misschien wel de eerste keer in de Amerikaanse geschiedenis, dat zwarten bewonderend worden toegejuicht door blanken.

Kolonel Shaw spreekt zijn mannen nog eenmaal toe, stelt zich op aan het hoofd van zijn troepen en dan begint de stormloop op Fort Wagner. Die verloopt desastreus. De verdediging heeft de kanonnen klaarstaan. Zij blaffen vuur. Elke stap dichterbij het fort valt er een dode. Toch komen de soldaten, onder moordende beschietingen, tot vlakbij de verschaningen. Het regiment moet zich schuilhouden in het duinzand en onder dekking van de nachtelijke duisternis een nieuwe poging wagen. Die loopt fataal af.

Shaw krijgt een kogel recht door zijn hart; samen met hem komt bijna de helft van zijn manschappen om het leven. Hun lijken verdwijnen in een naamloos graf. Ook de stormlopen van de volgende regimenten worden de dagen daarna in bloed gesmoord. Fort Wagner is nooit ingenomen.

Een keerpunt

Maar de inzet van het 54ste heeft voor een doorbraak gezorgd.

Bewezen is, dat de zwarten in het leger van de Unie konden dienen. Vanaf die aanval op Fort Wagner werden hun moreel en hun strijdlust zeer gewaardeerd in het Noorden. De twijfel bij miljoenen vertegenwoordigers van het blanke heersers-ras, zowel in Noord als in Zuid, over de vraag of de zwarte man wel in staat was te vechten, verdween. Vooral de Noordelijke abolitionistische pers was enthousiast: *'Through the cannon smoke in that dark night, the manhood of the colored race shines before many eyes that would not see'*, schreef de *Atlantic Monthly*.

De inzet van de Burgeroorlog, het conflict over de vraag of de blanken hun zwarte mede-Amerikanen als mens wens te beschouwen, kan ook nauwelijks duidelijker worden geïllustreerd, dan door de minachtende toon waarop een Zuidelijke officier geantwoord schijnt te hebben op het verzoek van Shaws vader tot overdracht van diens lichaam, de dag na de slag: *'We have buried him with his niggers'*.

De dood van Shaw heeft grote indruk gemaakt in New England. In Boston is in 1897 door de bekende beeldhouwer Auguste Saint-Gaudens een indrukwekkend monument opgericht in de vorm van een reusachtig bronzen reliëf, om de kolonel en zijn zwarte soldaten te eren. Als een condottiere in Renaissance-stijl zit de held te paard, geflankeerd door zijn mannen, van wie de waardigheid en vastberadenheid van de gezichten afstralen.

Hier zien we geen grove racistische Oom-Tom-achtige stereotypen, maar een uitbeelding van waardige en krachtige medemensen. De beeldhouwer heeft van wel veertig zwarten voorstudies gemaakt, stuk voor stuk imposante koppen. Resoluut marcheren ze nu gepakt en gezakt achter de kleine zwarte trommelaar aan. Het onderschrift luidt:

'Zij bewezen dat Amerikanen van Afrikaanse afkomst beschikken over de trots, de toewijding en de moed van een vaderlandse soldaat.'



Mythe en werkelijkheid

Vanzelfsprekend vertelt de speelfilm niet het héle verhaal; tegelijk is er het een en ander bijverzonnen. Zo had het Amerikaanse Congres al vóór de aanval op Fort Wagner besloten, om meer zwarte regimenten te vormen. Ook zijn alle figuren in het 54ste regiment op Shaw na verzonnen. Dat geldt voor Shaws zwarte jeugdvriend Thomas, die Ralph Waldo Emerson citeert; voor de vaderlijke zwarte sergeant Rawlins, en voor de weerspannige Trip. Fictief zijn ook de fragmenten over de racistische kwartiermeester die aanvankelijk de schoenendistributie weigert, de afstraffing van de deserter, de weigering met lagere soldij dan blanken genoeg te nemen en de religieuze meeting aan de vooravond van de bestorming van Fort Wagner.

De film wekt bovendien de indruk dat de zwarten van het 54ste regiment voormalige slaven waren, maar in werkelijkheid was dat niet zo: het gold slechts voor een minderheid. De

meeste regimentsleden kwamen uit Noordelijke zwarte families. Er waren twee zoons bij van Frederick Douglass, van wie er één vanaf het begin al de rang had van sergeant-majoor. De regisseur en de scenarioschrijver hebben er evenwel voor gekozen van hun echte levensverhalen geen gebruik te maken. Dat had toch goed gekund. Dan had de relatie tussen de Noordelijke vrije zwarten en de Zuidelijke slavernij nader toegelicht kunnen worden, die nu wat schimmig blijft. We moeten echter aanvaarden, dat de filmmakers (regisseur Edward Zwick, producer Freddie Fields en scenarioschrijver Kevin Jarre) hun verhaal wilden laten draaien om het thema 'zwarten in de Burgeroorlog'.

Van deze taak hebben zij zich uitstekend gekweten, en dat laat deze film op een aangrijpende wijze zien. Tenslotte waren de meesten van de zwarte soldaten en matrozen in het Noordelijke leger inderdaad voormalige slaven. Velen van hen verkeerden pas enkele dagen in vrijheid, op

Literatuur

Mark C. Carnes (ed.), *Past Imperfect. History according to the Movies* (New York 1996) 128-131.
James M. McPherson, *Battle Cry of Freedom. The American Civil War* (London 1990) 686-688.
Echoes of Glory. Arms and Equipment of the Union (Time/Life, Alexandria/Va 1991) 276-277.
Echoes of Glory. Illustrated Atlas of the Civil War (Time/Life, Alexandria/Va 1991) 292-295.
Victor Austin, *De Amerikaanse Burgeroorlog* (Lochem 1965) 120-127.

het moment dat zij zich als vrijwilligers aanmeldten. Zij vochten voor de vrijheid van zichzelf en hun families. De Burgeroorlog kreeg zo het karakter van een revolutie, die uiteindelijk vier miljoen slaven bevrijdde en heel de sociale structuur in de helft van het land omverwierp.

In totaal vochten 188.000 zwarten (178.000 soldaten en 10.000 mariniers) in de legers van Lincoln. De president werd door hun optreden verder bevrijd van zijn aanvankelijke scepsis ten aanzien van gelijke rechten voor zwarten. De soldaten leverden een aanzienlijke bijdrage in de strijd voor een verenigd en slavenvrij land. Zij rekenden op een beloning in de vorm van gelijke burgerrechten. Zoals we weten, werden die rechten in het Zuiden evenwel enkele jaren na de Burgeroorlog alweer ingetrokken, en gingen de zwarte Amerikanen nog een lange, duistere nacht van discriminatie tegemoet.

Als je je les over de Burgeroorlog stelt in het teken van de zwarte emancipatie, kan vertoning van deze film aan die les een grote meerwaarde geven. Leerlingen zullen na korte tijd wellicht het aangereikte schriftelijke bronnenmateriaal al weer zijn vergeten, maar de beelden van de dappere zwarte soldaten blijven ingebrand op het netvlies.

De film kreeg drie Oscars, onder andere voor de beste mannelijke bijrol.



Foto van Alexander Gardner: het slagveld van Antietam op 17 september 1862. Dit is een van de weinige foto's van een slag tijdens de Burgeroorlog. Links paarden en vaag daarachter troepen, rechtsboven de rook van vurende kanonnen. Deze foto diende als informatie voor de graveurs die werkten voor tijdschriften.

**Kleiogesprek:
tien jaar Commissie Vrouwengeschiedenis**

Tineke Bogaerts en Hans Pols

Pressiegroep in actie



*Rond de tafel
v.l.n.r. Bregje Pel,
Janneke Riksen,
Marianne Zewald,
Zonneke Matthee
en staand Hans
Pols.*

Het is dit voorjaar tien jaar geleden dat de Commissie Vrouwengeschiedenis werd opgericht. Het verleden van vrouwen en hun aandeel in de ontwikkelingen van de eigen tijd stonden toen voor het eerst in de belangstelling in de VGN. In 1990 en 1991 zou 'De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969' eindexamenonderwerp worden. En daar wisten we niet veel van. In Leiden spraken we met Bregje Pel, lerares geschiedenis, Zonneke Matthee, hoofdredactrice van *Historica*, Marianne Zewald en Janneke Riksen, allebei lerarenopleiders - Marianne in Rotterdam, Janneke in Amsterdam.

Tien jaar geleden was vrouwengeschiedenis in het onderwijs vrijwel niet bekend. Wat deden onze gesprekspartners destijds en hadden zij toen al iets met vrouwengeschiedenis?

Zonneke: Ik was toen bijna voorzitter van de VGN. In maart 1988 werd ik geïnstalleerd. Op dat moment werkte ik op het APS. Daar was ik voor gevraagd in het kader van het centraal schriftelijk eindexamen. Ik inventariseerde daar wat er aan lesmateriaal was op het gebied van vrouwengeschiedenis en ik hield me bezig met de invoering van emancipatie in het onderwijs in zijn algemeenheid. En ik gaf een aantal les-

uren op het Bonaventura College in Leiden op de mavo.

Marianne Zewald: In 1988 werkte ik, net als nu op de Hogeschool in Rotterdam. Het heette toen nog Lerarenopleiding Zuid-West Nederland. Ik gaf daar onder meer gezinsgeschiedenis. Voor vrouwengeschiedenis moesten er eindexamenskaternen komen. Een collega die voor Malmberg schreef, zat daar vreselijk mee in zijn maag. Hij wist er niets van. Voor hem was de stap van het gezin naar de vrouw heel gemakkelijk gemaakt en hij vroeg of ik het katern wilde schrijven. De vrouwengeschiedenis is daarmee op mijn pad gekomen.

Janneke Rixsen: In 1988 gaf ik les op het Dr. Mollercollege in Waalwijk. Dat was mijn eerste baan. Ik had een doctoraalscriptie gemaakt over de positie van journalistes bij twee landelijke katholieke dagbladen, *De Tijd* en *De Volkskrant*. Vrouwengeschiedenis bestond toen al wel als doctoraal bijvak aan de VU, maar niet in Nijmegen, waar ik toen studeerde.

Bregje Pel: Ik ben tien jaar geleden gelijk lid geworden van de commissie. Ik was toen lerares. Ik had geschiedenis MO gestudeerd op het Nutsseminarium in Amsterdam en daar was het - rond 1977 - dat ik voor het eerst van vrouwengeschiedenis hoorde. Er waren twee docenten, die met anderen het LOV, het Landelijk Overleg Vrouwen-geschiedenis, in die tijd oprichtten. Ze maakten ons heel enthousiast voor vrouwengeschiedenis.

Na mijn tijd zijn er readers gekomen en kon je er tentamen in doen, maar wij bestudeerden het vrijwillig. Je kreeg geen studiepunten.

Later wilde ik er ook in de klas wat mee doen, maar er was natuurlijk helemaal niets. Dus toen ik hoorde van de oprichting van een VGN commissie dacht ik, daar moet ik bij komen.

Dat is echt iets voor mij.

Ik ben er nu twee jaar uit. Ik geef nog steeds les en werk ook bij het KPC voor de Tweede Fase.

Emancipatie

Hadden jullie iets te maken met het examenonderwerp?

Zonneke: Niet als commissie. Het LOV, de voorloper van de VVG (Vereniging voor Vrouwengeschiedenis), is destijds door de HEG (de werkgroep Herziening Eindexamen Geschiedenis) gevraagd een onderwerp voor het CSE te ontwerpen. We zijn toen bij elkaar gaan zitten en uiteindelijk hebben Maria Grever en Carla Wijers de stofomschrijving in elkaar gezet. En daarna is door Maria de Commissie Vrouwen-geschiedenis van de VGN opgericht. Maar dat gebeurde allemaal toen het politiek al rond was.

Vanaf het begin is het onze bedoeling geweest om vrouwengeschiedenis in het totale reguliere onderwijs een plaats in te laten nemen.

Bregje: Ik merkte in mijn lessen dat het hier om onderwerpen ging, die de kinderen niet vertrouwd waren. Nu is het veel normaler een thema te behande-

len dat ingaat op iets uit het dagelijks leven. Toen was dat nog niet zo. Dat je het over het interbellum kunt hebben aan de hand van de mogelijkheden van vrouwen op de arbeidsmarkt bijvoorbeeld, was nieuw. Ook de jongens in de klas gingen zich steeds meer dingen afvragen en vonden het leuk.

Janneke: Als je een zo compleet mogelijk beeld van het verleden wilt overbrengen dan mogen vrouwen niet ontbreken.

We hebben jullie doelstellingen uit 1988 en de verschillende jaarverslagen zitten lezen. Klopt het dat we daar ook iets emancipatorisch tegenkomen? Is het voor jullie een mes dat aan twee kanten snijdt? Als je in het verleden de vrouwen erbij haalt, dan zal je ook de huidige positie van vrouwen in de samenleving erbij moeten betrekken.

Marianne: Jazeker, en dat geldt ook nu nog. Laatst hadden we een discussie in het kader van onze naamswijziging naar 'Commissie Vrouwen- en Gendergeschiedenis'.

Aan de ene kant: als je kijkt naar de wetenschappelijke ontwikkelingen gaat het allang niet meer alleen over het verleden van vrouwen, maar over de ontwikkeling in de verhouding tussen mannen en vrouwen, gendergeschiedenis dus. Maar aan de andere kant vinden we dat we er niet waren met alleen het volgen van de wetenschappelijke ontwikkelingen.

Zonneke: We hebben met opzet in de nieuwe naam het woord 'vrouwen' gehouden om te benadrukken dat vrouwen in de geschiedenis zoals die nu gegeven wordt in het voortgezet onderwijs nog steeds een marginale rol spelen. We willen het signaal blijven uitzenden: denk om die andere sekse als je een compleet beeld van het verleden wilt geven.

Was 'gendergeschiedenis' voor jullie nu zo belangrijk dat het moest leiden tot een naamsverandering van de commissie?

Begrijp: Bij gendergeschiedenis houd je je bezig met de rol van mannen en vrouwen in een bepaalde tijd. Bijvoorbeeld: in de jaren 50 hoorde het dat de vrouw op de eerste plaats moeder was. Dat was dus een aangeleerde rol. Als je de geschiedenis bestudeert kijk je welke rollen in een bepaalde tijd aan kinderen wordt geleerd. Je vraagt naar verschillen tussen gedragingen en waarden in tijd en plaats.

Zonneke: Als je alleen maar kijkt naar bijzondere vrouwen en grensoverschrijdend gedrag van vrouwen op een bepaalde plaats en in een bepaalde tijd, ben je bezig met anecdotes. Die vrouwen waren misschien niet zo bijzonder in een andere tijd of op een andere plaats. En in de eigen tijd van die vrouwen krijg je door anecdotes ook niet zoveel inzicht.

Lesgeven vanuit vraagstellingen

Geïnspireerd door de prachtige poster met het portret van Judith Leyster, van een tentoonstelling van haar werk een paar jaar geleden in Haarlem, bij Zonneke in de gang vroegen we hoe je omgaat met vrouwengeschiedenis in de les.

Als je bezig bent met de Gouden Eeuw en je komt daar bij de schilderkunst - Rembrandt, Frans Hals, Jan Steen - moet je dan denken: 'Laat ik even Judith Leyster noemen, want dat is een vrouw?'

Zonneke: Nee, dat is te weinig. En dat past ook niet bij de vernieuwingen in het geschiedenisonderwijs. Er moet vanuit een vraagstelling gewerkt worden. Je kunt beter komen met vragen als 'Waarom kon zij bepaalde dingen wel of niet?' 'Met welke problemen kreeg zij te maken?' 'Waren dat specifieke problemen voor Judith Leyster, of meer algemeen voor mensen, mannen - vrouwen - in haar tijd?'

Een leuk voorbeeld gaf Marjan Schwegman in haar oratie onlangs met het sprookje Sneeuwwitje. De gebroeders Grimm hebben destijds iets veranderd aan dat verhaal. Het ging oorspronkelijk over een eigen 'boze moeder'. Maar in die tijd, het begin van de negentiende eeuw, konden de mensen, en ook de Grimms, zich niet voorstellen dat een eigen moeder zo kwaadaardig zou zijn, en dus werd het een 'boze stiefmoeder'.

Je komt achter dergelijke dingen wanneer je werkt vanuit een vraagstelling. In dit geval 'Wat was het beeld van het moederschap in die tijd?'

Wij als commissie vinden het onze taak het onderwijs te laten zien dat je vanuit dergelijke vraagstellingen kunt werken. Wat verandert er in de verhouding tussen mannen en vrouwen door de tijd heen? Wat zijn de oorzaken dat er op een bepaalde manier over vrouwen en mannen wordt gedacht in een bepaalde tijd?



**Tegen boekenschrijvers
zeggen we: '...Doe eens iets
met een meisjes-Romein.'**

Janneke: Ik vergelijk het wel met klassen in de samenleving. Ook als je naar schoolboeken kijkt kom je die tegen. Van een klasse-benadering vraagt niemand zich meer af waarom die moet. Dat is ingeburgerd. Heel vaak wordt de uitsplitsing gemaakt wat iets voor een lage/midden/hoge klasse betekende. Zoiets moet ook gebeuren met mannen en vrouwen.

Bregje: Neem bijvoorbeeld de opmerking in een schoolboek: 'In de jaren 30 nam de werkloosheid enorm toe'. Sinds het eindexamenonderwerp weten we dat dat niet gold voor vrouwen. Die

Janneke: Ik denk dat dat de veranderingen in de schoolboeken zijn. In de kerndoelen van de basisvorming en die van de Tweede Fase is het benaderen van stof vanuit mannen en vrouwen een vast bestanddeel geworden. Daar kunnen schoolboekauteurs dus niet meer omheen. Eigenlijk staat in alle rapporten waar schoolboekschrijvers zich op baseren, dat vrouwengeschiedenis aan de orde moet komen. En dat gebeurt dan dus ook bij het schrijven van een nieuwe methode of het moderniseren van een oude.

Marianne: Je drijft natuurlijk wel op bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen; je doet het niet alleen. Maar wij hebben heel consequent vanaf het begin alle rapporten gescreeind, die daarvoor in aanmerking kwamen. Er kwamen bijvoorbeeld voorstellen voor kerndoelen van de basisvorming voor advies naar de VGN. Die kwamen bij de andere commissies terecht, maar ook bij ons. En wij zeiden er dan op als de vrouwelijke invalshoek vergeten was. En dat gebeurde ook bij de Tweede Fase.

Bregje: Hetzelfde geldt voor de onderwerpen van de centrale examens. Heel vaak heeft een van ons in de commissie gezeten en in ieder geval ontvangen wij het voorstel vrijwel altijd ter beoordeling. In het begin moesten we er nog om vragen, maar nu niet meer.

En jullie hebben altijd met nooit verslapende aandacht die zaken gevolgd? Op deze vraag volgde een volmondig 'ja' van alle kanten!

Voelen jullie je een VGN-commissie of meer een algemene pressiegroep die opkomt voor vrouwen- en gendergeschiedenis in het onderwijs? Wij kunnen ons voorstellen dat jullie netwerk buiten de VGN belangrijker is dan dat daarbinnen.

Zonneke: De VVG heeft indertijd het initiatief genomen tot het eindexamenonderwerp vrouwengeschiedenis en is ook nu nog, omdat daar de banden liggen naar de universiteiten, onze inspiratie- en voedingsbron. Als wij alleen als VGN-commissie zouden werken zonder dat er banden waren naar de wetenschappelijke vrouwengeschiedenis, dan zou dat heel lastig zijn.

Bregje: Maar in die zin is het een echte VGN-commissie, dat de meeste leden altijd leraressen/leraren zijn geweest in

het VO, mensen met twee benen in de dagelijkse onderwijspraktijk. Bij alles ga je toch uit van de vraag: 'Wat moeten de jongens en de meisjes in de klas ermee?'

Wij maken de vertaalslag van de wetenschap naar het onderwijs.

Marianne: En al onze contacten met de instellingen hebben we juist, omdat we een VGN commissie zijn. Daarom krijgen we ook de stukken.

Hoe vinden jullie je zaak er nu voor staan? Ik herinner me nog goed het luide gekreun tien jaar geleden over het eind-examenonderwerp.

Bregje: Dat is wel veranderd. Je hoort eigenlijk niet meer uitroepen dat iemand vrouwengeschiedenis ziet als de waan van de dag, waarover je dan nog verplicht bent les te geven ook. Maar de instelling om min of meer vanzelfsprekend vrouwen in de les te verweven is er nog niet. Nog steeds moet je zeggen, als je het dagelijks leven van de Romeinen ter sprake wilt brengen, doe dat dan eens aan de hand van een meisjes-Romein. Heren-boekenschrijvers komen maar niet op dat idee. Dus dat zeggen wij dan maar weer.

Marianne: Het is wel geaccepteerd. Het hoort er aan de ene kant gewoon bij, maar aan de andere kant klinkt er ook de vraag of het nog wel nodig is, speciaal aandacht te besteden aan vrouwen. Het is nu toch allemaal gewoon geworden?

Zonneke: Als antwoord daarop zeggen we dan dat we inderdaad heel wat bereikt hebben, maar de waakhond-functie is nog steeds nodig. Anders wordt het toch heel snel vergeten. Want nog steeds is het voor veel leraren een nogal losstaand onderdeel van de les.

Meer wapenfeiten?

Janneke: Als je naar het HBO kijkt is daar nu sprake van een stevige samenwerking van de docenten vrouwengeschiedenis van de verschillende instellingen. Marianne en ik zijn een jaar of vijf geleden begonnen learenopleiders bij elkaar te krijgen om te overleggen en materiaal uit te wisselen. Uiteindelijk is er ook een module vrouwengeschiedenis gemaakt, die op alle lerarenopleidingen kan worden gegeven. Daarmee kan vrouwengeschiedenis een structurele plaats krijgen.

Marianne: Met alle bezuinigingen en de gevolgen van dien houdt je dan iets in

gingen juist meer werken. Zoiets speelt ook wanneer je in een hoofdstukje over de Middeleeuwen leest: 'De boeren deden dit ... de adel deed dat ...' Je moet achter de tekst in het schoolboek kijken en je afvragen wat boerinnen deden of adellijke vrouwen als er staat dat 'de adel' op kruistocht ging.

Invloed genoeg?

Jullie zijn nu als commissie al tien jaar bezig met het werk. Wat zijn jullie wapenfeiten? Zaken waarvan je zegt, nou daar zijn we trots op dat het is gelukt.

stand los van de persoonlijke gedrevenheid van een enkele docent. Als die toevallig verdwijnt, hoeft het dus niet zo te zijn dat daarmee in die instelling geen vrouwen- of genderbenadering in het programma opgenomen kan worden.

Zonneke: Zodra er iets met betrekking tot vrouwengeschiedenis speelt, zegt men, dan moet je bij de commissie vrouwengeschiedenis van de VGN zijn - tot het ministerie aan toe. Dat is echt een verworvenheid.

De commissie en het veld

Er is, zeker in de eerste jaren veel werk verzet door de commissie. Er is gepubliceerd in Kleio, er waren conferenties. Maar de laatste tijd komt er van jullie kant niet meer zoveel rechtsstreeks naar de docenten.

Bregje: Onze eerste conferentie was destijds die in Tilburg over het eindexamenonderwerp. En daarna is dat voortgezet met de conferentie over het boek *Wilde zwanen*. De geschiedenis van China in deze eeuw kan met behulp van dat boek vanuit de optiek van vrouwen behandeld worden. Aan die conferentie hielden we een lespakket over dat zo in de klas gebruikt kon worden. Het leuke van die dag was ook dat er veel mannen waren gekomen.

Het zou wel leuk zijn als het veld nog steeds van twee kanten bestookt werd met vrouwen- en gendergeschiedenis. We hebben te maken met kerndoelen en stofomschrijvingen natuurlijk. Maar dat komt zo van boven af. Hebben jullie in de nabije toekomst plannen in die richting? De laatste jaren missen we praktische zaken als artikelen en recensies in Kleio. Hoe komt dat?

Marianne: Dat is het tijdsaspect. We hebben het allemaal erg druk. We wilden bijvoorbeeld al vanaf het begin dat regelmatig publicaties over vrouwen- en gendergeschiedenis besproken zouden worden, zodat de mensen in het veld de ontwikkelingen zouden kunnen volgen. Maar dat hebben we nooit bereikt.

Zonneke: Het probleem is niet nieuw. Je wilt wel, maar je wilt meer dan je aankunt. Door iedereen wordt een beroep op je gedaan, niet alleen in de VGN.

Marianne: Wat wij ook merken is dat jonge leraren minder met vrouwen- emancipatie bezig zijn. Wij zouden wel

wat aanvulling kunnen gebruiken, maar men vindt het geen probleem meer lijkt het wel. Meisjes en jongens hebben toch dezelfde kansen?

Je merkt dat ook aan je studenten. Om nou voor zoiets in een commissie te gaan zitten?

Overigens zie je dat over de hele linie. Er zijn niet meer zoveel jonge mensen in het onderwijs en iedereen heeft het steeds drukker gekregen - te druk om zich echt in te kunnen zetten.

Zonneke: Een gevolg van emancipatie is natuurlijk ook dat er twee mensen werken en dan moet je nog maar tijd hebben voor iets extra's.

'Vrouw en arbeid'

1998 is niet alleen het herdenkingsjaar van de Vrede van Munster. Het is ook 100 jaar geleden dat koningin Wilhelmina de troon besteeg, als eerste vrouw in de Nederlandse geschiedenis en dat bij die gelegenheid een grote overzichtstentoonstelling werd georganiseerd in Den Haag over buitenshuis werkende vrouwen.

Deze Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid werd algemeen gezien als een mijlpaal in de emancipatie van de vrouw in Nederland. Voor Johanna Naber, een van de 'grote vrouwen' in deze tijd, was het de kroon op het werk van de vrouwenbeweging. Het was een enorm succes; er kwamen tienduizenden bezoekers en bezoekers. De tentoonstelling haalde uitgebreid de krant en wierp vele vragen op.

Maar vroegen we, was het nu allemaal zo opzienbarend dat je dat moet gaan vieren? Er is zelfs een nationaal comité.

Janneke: 'Overall gonst het in Nederland', zei men toen. Er was heel wat discussie over het werken van vrouwen. **Zonneke:** Het was ook geen expositietje ergens, er zijn grote gebouwen voor neergezet. Alles wat maar met vrouwenarbeid te maken had werd tentoongesteld. En daarna is men verder gegaan. De tentoonstelling is het begin geweest van een heleboel initiatieven. Johanna Naber was erg actief, Cecile Goekoop, maar eigenlijk ging het daar niet om.

Vooral was belangrijk, dat het zo'n massaal gebeuren was. Er kwamen heel veel mensen die nu allerlei informatie kregen, die hen versted deed staan. De lonen van thuisnaaisters bijvoorbeeld, men hoorde nu hoe belachelijk laag die waren. De arbeidsomstandigheden, de shockerende foto's van een houthakster



Honderd jaar vrouwen- en mannenwerk

Thieme

en haar kinderen. Allemaal zaken waarvan een breed publiek niet op de hoogte was.

Er is een subsidie verleent om lesmateriaal te maken rondom 1898. Op de jaarvergadering van de VGN van 21 maart jl. werd het gepresenteerd.

Een mijlpaal voor de commissie?

Wat is jullie vraagstelling bij het lesmateriaal. Waar gaat het om?

Janneke: In hoeverre was betaald en onbetaald werk verdeeld tussen mannen en vrouwen en welke veranderingen hebben zich daarin voorgedaan? **Marianne:** En nog verder doorgetrokken naar nu. Wat wil je zelf bereiken. Het gaat dus ook om oriëntatie op een toekomstig beroep.

Bregje: We hebben een katern gemaakt, dat met subsidie van het Ministerie van OC&W als boekje is uitgegeven. Het is geen knip- en plakwerk, maar echt professioneel.

Een dubbele bekroning?

Ja. Voor ons gevoel wel. Het is heel leuk om ons tienjarig bestaan met dit katern te vieren. Het was een hele eer die subsidie te krijgen.

Rond het katern worden informatie-bijeenkomsten belegd door het KPC. Zie daarvoor de Kleio-krant.



Herdenken als leerstof

Het schoolvak geschiedenis staat meer dan menigeen zich realiseert onder druk. Het vak is geen vetpot in het studiehuis. Het is een sluitpost in de basisvorming die onze bewindspersonen liefst zouden sublimeren tot een zuinig integratievak, als educatieve kruising van 'ontdek je plekje' en 'goede tijden slechte tijden'. En wanneer de downgrading van het mavo in het nieuwe vmbo eenmaal rond zal zijn, kunnen we erop rekenen dat ook daar geschiedenis geen welkome gast meer is.

Toch is het verleden 'in'. Het vak heeft nog status genoeg voor mevrouw Netelenbos om, na al het gemor van notabelen in de NRC en de universitaire wereld over de telooorgang van het echte geschiedenisonderwijs, een zware commissie te benoemen. Die zal voor eens en altijd uitmaken wat opgroeiende Nederlandse staatsburgers van basisschool tot en met vwo eigenlijk van de geschiedenis moeten weten. Want, niets weten is dom en dat komt te vaak voor, ook bij politici, zoals we weten.

Overigens: het veel gesmaide 'ze weten van niets' is bij scholieren evenmin als bij politici het gevolg van een tekort aan behandelde leerstof.

Anders dan de modieuze borrelpraat wil, is dit tekort aan kennis zeker niet het resultaat van meer of minder recente 'nieuwewetsigheden' als 'vaardigheden' of de 'mammoetwet'. De hoofdreden is eenvoudiger: bij de traditionele, chronologische opbouw van het leerplan komt het te weinig tot herhaling. Logisch dat leerlingen veel vergeten. De norm voor 'wat je echt wel moet weten' is bovendien een schimmig en vaag gegeven geworden, terwijl we allemaal ook beseffen dat ze veranderlijk is. Elke tijd kent verschuivende voorkeuren over wat herinnerd en vergeten mag worden. Aan die trends ontkomen ook politici en beleidspersonen niet. Sterker nog: we zijn er geregeld getuige van hoe zij er fiks, maar helaas niet steeds even consistent, leiding aan pogen te geven.

In de ban van het verleden

Een tijdje geleden las ik *Possessed by the past* een mooi boek waarin David Lowenthal zich verdiept in de vraag naar wat 'geschiedenis' als vak scheidt van de erfgoedbeweging die, 'from Hollywood to Holocaust', de Angelsaksische wereld in z'n greep houdt.

Dat kinderen te weinig van geschiedenis weten en dan vaak ook nog de verkeerde dingen, is een klacht die generatie op generatie wordt herhaald. Maar waar het het meest aan schort is vooral dat ze geen enkel idee hebben van wat het vak geschiedenis werkelijk betekent. '*Geschiedenis is geen kopie van het verleden, maar een reeks van interpretaties ervan, het vak biedt geen onveranderlijke in onaantastbaar graniet geschreven 'waarheden'*', zegt Lowenthal.

Juist dit inzicht wordt het in het onderwijs veel te vaak aan leerlingen onthouden, in de Verenigde Staten zoals met Lowenthal door veel meer auteurs wordt betoogd, maar ook daarbuiten. Zodat de geschiedenis op school beperkt blijft tot '*een verzameling burgerlijke braafheden die op goed geloof geslikt moet worden*'.

Deze schoolgeschiedenis is meer erfgoed dan echte geschiedenis. De diversiteit en veelvormigheid van het verleden wordt er gemakkelijk gevoegd naar de perspectieven en belangen van het heden: '*heritage clarifies pasts so as to infuse them with present purposes*'. Vroeger had je daarvoor de stokpaarden van het verzuilde onderwijs. Tegenwoordig zijn er uiteraard andere aandachtspunten, zoals Nederland als markant deel van Europa, of het bijsturen van een weinig gelukkig Duitslandbeeld van jongeren.

Terwijl echte historici zich verplicht voelen om de invloed van hun eigen vooroordelen en standplaatsgebondenheid zover mogelijk terug te dringen, worden deze aspecten door de liefheb-

bers van relevant 'erfgoed' juist gelegitimeerd en ook vol enthousiasme en zonder reserves uitgedragen. Erfgoed is in wezen een zaak van geloof, van zorgvuldig gekoesterde eigen en maatschappelijke waarden, kortom van stevig aangezette, de eigen standplaatsgebondenheid hevig koesterende 'betekenis'.

Niet dat dergelijke zaken in het vak geschiedenis geen enkele rol spelen, maar historici beseffen, aldus Lowenthal, toch altijd dat ook hun beste bijdrage er een is aan een discussie zonder einde.

Wie nu denkt dat Lowenthals boek een tirade tegen heritage en een lofzang op history is, vergist zich. Uiteindelijk pleit hij als een wijze oude heer ervoor om geschiedenis en heritage te zien als niet geheel onverwante cultuuruitingen die beide legitiem zijn, zolang en voorzover ze maar niet onderling verward worden. Daarom waarschuwt Lowenthal voor de opkomst van een misleidende erfgoed-cultus met wetenschappelijke pretenties, '*which apes scholarship with factoids and footnotes to persuade us that our legacy is grounded in irrefutable evidence*'.

Wie 'het erfgoed' koestert als was het geschiedenis en wie met wetenschappelijke autoriteit de authenticiteit van dit erfgoed van een keurmerk wil voorzien, vervaagt de scheidslijn tussen feit en geloof en geeft erfgoed een respectabiliteit die het vraagt noch toekomt. In dit verband past ook het pleidooi van Lowenthal voor een geschiedenisonderwijs, dat leerlingen, naast feitenkennis, ook inzicht bijbrengt, in datgene wat geschiedenis onderscheidt van mythen en van erfgoed.

Het geeft te denken dat in ons land een aantal spraakmakende vakhistorici hiervoor zo weinig begrip toonde. Het zo denigrerend afgedane streven om in de les niet alleen aan feitelijke kennis en inzicht aandacht te geven maar ook aan vaardigheden, is immers een van de meest voor de hand liggende

Basisvorming

Kees Bogaerts bespreekt:

Niels van der Graaff, 'Een onderzoek naar de Vrede'.



manieren om op school wat meer te leren over wat geschiedenis werkelijk betekent. Juist dit biedt leerlingen het gereedschap om verstandig om te gaan met de veelsoortige informatie die hen in de moderne samenleving bereikt.

Er is tegen deze achtergrond best wel enige reden om de recente, door de Nederlandse overheid geïnitieerde en grootscheeps gesubsidieerde, herdenkerij met behulp van het vak geschiedenis met scepsis te bezien. Diezelfde overheid tekent immers tegelijkertijd voor de structurele afkalving van het vak geschiedenis in het voortgezet onderwijs. Waar zijn ze nu mee bezig?

Het Munster-offensief

Eind januari werden voor het eerst publiekelijk de vetpotten van de overheid uitgesteld om de Vrede van Munster te gedenken, in de Janskerk in Utrecht en in tegenwoordigheid van de kroonprins zelf. Beschaafd, met echte leerlingen erbij, en ook met een voor de levendigheid ingehuurd media-persoonlijkheid die op de drempel van het herdenken leuk kon scoren met grapjes over de saaiheid en doodsheid van de gewone schoolboekengeschiedenis. Er waren voor de notabele genodigden niet alleen kwinkslagen gepland. Ook de kroonprins droeg aan het gebeuren bij: hij sprak een doortimmerde rede uit met veel Europa erin en aandacht voor de waarden van tolerantie, identiteit en gelijkberechtiging. Daarna sloeg hij de herdenkingsmunt.

In het onderwijs is het met de zo krachtig herdachte Vrede van Munster merkwaardig gesteld. Was die vroeger nog legitimering van het rekensommetje dat de strijd tegen Spanje ècht tachtig jaar had geduurd, de afgelopen tijd is het zeventiende-eeuwse deel van die geschiedenis vervangen door hoofdstukken over economie, handel en stedelijk leven. Oorlog, wedijver en de monarchale ambities van de Oranjes spelen daarin geen grote rol meer. En dan nu dus ineens fel in de schijnwerpers: de Vrede van Munster, en Nederland in Europa. Nationale en Europese dimensie harmonisch vereend. Musea, websites in Nederland en Westfalen en in het algemeen een voor ons land ongekend hevig educatief offensief. Cultuur en onderwijs, Nuis en Ritzen, eensgezind op het herdenkingspad. VGN, SLO, KPC, museum-netwer-

ken, allemaal zijn ze met een vuurwerk van activiteiten van de partij. Kijken we de het onderwijs gegeven cavaleriepaarden eens in de bek. Vormen zij een fraaie illustratie van Lowenthals scherpe waarschuwing dat 'having Heritage is not the same thing as understanding History'?

Wat hebben de SLO-medewerkers die betaald werden om dit educatieve offensief te realiseren van deze uitdagende opdracht gemaakt? In de eerste plaats véél: de lijst met lesmateriaal en bijbehorende zaken bevat een groot aantal titels. Daarbij zijn ook boekjes voor tekenen en handenarbeid (kijk eens of uw collega die gebruikt, 't is dan wel geen aardrijkskunde, maar onze gulle beleidsvoerders zullen U zeker dankbaar zijn voor iedere vorm van afstemming en samenwerking!). En dan zijn er natuurlijk de boekjes voor geschiedenis: een voor de basisschool, twee voor de basisvorming en twee voor het studiehuis en bij de laatste vier nog weer eens twee degelijke docentenhandleidingen.

De deeltjes zijn allereerst een interessante staalkaart van de methodiek van het schoolvak. Voor de basisschool staan op de verbeelding gerichte verhalen centraal, aangevuld met allerlei feitelijke informatie. Voor de basisvorming gaat het om training in een onderzoekende aanpak rond de hoofdvraag of iedereen destijd wel zo blij was met die vrede. In het studiehuis tenslotte moet gewerkt worden met een groot aantal rond hoofd- en deelvragen gegroepeerde bronnen, waarbij de leerlingen de Vrede van Munster uiteindelijk moeten kunnen plaatsen in het kader van de ontwikkeling van 'vrede en veiligheid' in Europa, van de 16e tot en met de 20e eeuw.

Wat is daarbij van de inhoudelijke kant terecht gekomen? hoe staat het er voor met Lowenthals begrippenpaar: erfgoed en geschiedenis? Wat voor historische informatie staat centraal, grote lijnen met veelomvattende interpretaties, allerlei tijdgebonden heel specifieke feiten? Leren leerlingen, zoals wordt bepleit door Lowenthal en een slagorde van andere deskundigen, ermee ook iets over de aard en de aanpak van het vak geschiedenis?

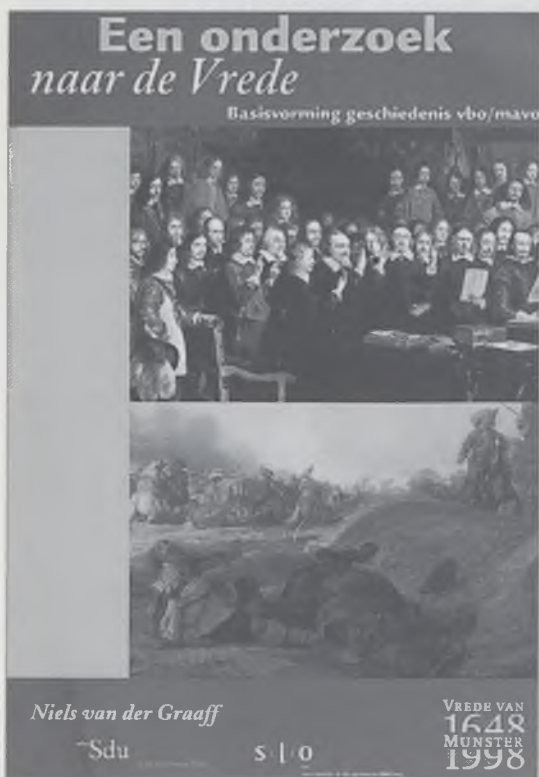
In het resterende deel van dit artikel worden die vragen beantwoord.

Kees Bogaerts

De kernboodschap van de boekjes voor vbo/mavo en voor havo/vwo is dezelfde: bij deze vrede hoorden verschillende personen en belangengroepen en ook gemengde gevoelens. Een nuttig en relativerend resultaat dat zich naar veel situaties laat generaliseren.

Deze strekking is opvallend minder ambitieus, maar daarom nog niet minder waardevol, dan die van de katernen voor de Tweede Fase én ook (!) voor de basisschool. Daarin wordt de Vrede van Munster geplaatst in een lange tijdlijn vol grote Europese conflicten die tot in de twintigste eeuw doorloopt en de aandacht stuurt naar een toekomstperspectief met 'vrede, veiligheid en verbondenheid in Europa'. Gezegd mag worden: een politiek uitermate correct, utilitair en ook beleidsvriendelijk perspectief. Het valt natuurlijk ook positiever te formuleren: dit weidse perspectief op 1648 is een fraai staaltje van bestaansverhelderende schoolgeschiedschrijving.

Hoe het ook zij, bij dit brede kader van lange tijdlijnen steekt de inhoudelijke kern van het basisvormingsmateriaal wat zuinig af. Maar diezelfde zuinigheid kan als ook uitgesproken positieve kwaliteit gepresenteerd worden. De verleiding om een vredesverdrag van drie en een halve eeuw geleden te



plooien in de patronen van een aantal wel heel speciaal voor deze gelegenheid bedachte, tamelijk finalistische tijdlijnen is bij de hier gekozen, meer bescheiden, opzet immers effectief buiten de deur gehouden. En dat valt, met Lowenthals betoog nog vers in het geheugen, eigenlijk heel goed te waarderen.

Leren leerlingen met dit materiaal, behalve over de vrede in 1648, ook nog iets over de aard en werkwijzen van geschiedenis, volgens Lowenthal doorgaans het zwakst ontwikkelde deel van het schoolvak?

Op dit punt heeft de samensteller van het materiaal, Niels van der Graaff, samen met de vormgever, een opmerkelijke prestatie geleverd. De beide katernen wijken opvallend veel af van wat in dit soort situaties te doen gebruikelijk is. Hier geen brij van teksten die omzoomd worden door een slagorde van allerlei kleine, feitelijke vragen en vraagjes. In plaats daarvan pagina's met opvallend veel wit: vooral werkbladen in plaats van steeds maar weer verder beschrijvende en betogende auteursteksten. De hoofd- en deelvragen zijn gegeven en worden ook toegelicht. De uitvoering en afsluiting van het onderzoek wordt, met behulp van de werkbladen en de bijgeleverde bronnen door de leerlingen gedaan.

De boekjes zijn allebei geschreven als gestructureerde oefening in het zelfstandig onderzoek leren doen zoals dat is uiteengezet in de in 1996 verschenen SLO-uitgave *Onderzoek leren doen bij Geschiedenis*.

De stappen waaruit het onderzoek bestaat zijn verdeeld over een reeks werkbladen die de leerlingen moeten invullen. Boven elk werkblad staat steeds aangegeven om welk deel van het onderzoek het gaat. Die aanduiding lijkt wat op de menubalk van een computerprogramma.

De verwijzing naar informatica wordt ook verder in de werkbladen aangehouden. Als leerlingen bij het beantwoorden van de diverse tamelijk algemeen geformuleerde deelvragen er niet goed uitkomen vinden zij onder op elk werkblad de 'Helpdesk' met een of enkele extra deelvragen, soms aangevuld met een extra bron, die het beantwoorden van de deelvragen ondersteunt.

Door deze duidelijk gestructureerde onderzoekende aanpak onderscheidt het materiaal zich opvallend van doorsnee gedrukt lesmateriaal.

Het resultaat mag letterlijk en figuurlijk gezien worden. De katernen zijn m.i. tot dusver de meest evenwichtige en geslaagde poging van leermiddelen-schrijvers om leerlingen vertrouwd te maken met de aanpak en procedures van 'onderzoek doen', zoals die beschreven zijn in de kerndoelen voor de basisvorming en de Tweede Fase. Ze zijn daardoor niet alleen voor leerlingen waardevol, maar ze kunnen ook voor uitgevers als voorbeeld dienen hoe in schoolboeken lesmateriaal meer interactief en minder top-down gepresenteerd kan worden.

Ze maken ook de beperkingen van een dergelijke leerstofpresentatie duidelijk. Het traditionele leerstofaanbod is bij dit soort oefen-katernen beperkt. Een uitgebalanceerde methode mag daarom beslist niet alléén uit dit soort materiaal bestaan. Ernaast zijn óók beschrijvende en verklarende teksten nodig waaraan leerlingen voldoende kennis en inzicht kunnen onttelen om na afsluiting van hun schooljaren zowel toegang te hebben tot bepaalde hoofddomeinen van het historisch erfgoed als tot een aantal van de chronologische en structurele kaders die door historici vaak gebruikt worden als vaste ijk- en oriëntatiepunten in de omgang met en interpretatie van het verleden.

De overzichtelijk ingedeelde docentenhandleiding bij het materiaal beslaat beide boekjes. Erin komen organisatorische en andere praktische vragen aan bod over toepassing en gebruik van het materiaal (opzet, inhoud, begroting, wat doe ik tijdens het onderzoek, hoe zelfstandig wordt gewerkt, differentiatiemogelijkheden, hoe beoordeel ik het werk). Ook is er enige, heel beknopte, achtergrondinformatie. Voor wie '1648' toch nog onvoldoende zegt is er bovendien het door SDU uitgegeven vlot leesbare en aantrekkelijk geïllustreerd boekje van S. Groenveld, *T'is genoeg oorlogsmannen*.

De handleiding gaan niet alleen over de twee boekjes. Ook wordt aandacht gegeven aan het Teleac/NOT programma '1648 Vrede van Munster'. Behalve informatie over de opzet en de gebruiksmogelijkheden van dit programma is ook een aantal 'kijkvragen' opgenomen, compleet met suggesties voor antwoorden.

Multimedia en gesproken instructie

Als bij de vormgeving van de katernen al gelonkt is naar het voorbeeld van een computerprogramma zou een logisch vervolg van een en ander een cd-rom zijn waarmee het onderzoek naar de niet algemene vreugde over de vrede van Munster op een interactieve manier zou kunnen worden uitgevoerd. Speciaal voor leerlingen die niet graag veel lezen zou zo iets een fraai alternatief voor het katern kunnen zijn.

Zo'n cd-rom is er ook, al wordt hier in de docentenhandleiding vrij weinig aandacht aan gegeven! Voor ± f35 is de vbo-mavo versie van het onderzoek ook voor het scherm van een multimedia PC te doen. Een vriendelijke spreekster (weliswaar geen vertellende, maar wel een goed te volgen docente) neemt de leerlingen mee op onderzoek: bevestigt goede resultaten en verbetert fouten. Wie zegt nog dat de computer gesproken instructie uitsluit?

Wat de SLO in dit herdenkingsjaar voor de basisvorming gemaakt heeft, verdient bewondering. Natuurlijk is er op onderdelen kritiek te geven en zijn er verbeteringen mogelijk die de werkbareid van het materiaal zouden kunnen vergroten. Voor welk materiaal geldt dat niet? Maar in hoofdlijnen is hier mooi werk geleverd, waarmee de

Tweede Fase

Enschedese 'Specialisten in Leerplan-ontwikkeling' goed voor de dag kunnen komen. Leerlingen leren door de onderzoekende opzet van de boekjes niet alleen wat over de geschiedenis van een stukje erfgoed, maar ook wat over de werkwijzen en aanpak van het vak geschiedenis. Lowenthal zou tevreden kunnen zijn.

Het is een van de paradoxen van deze tijd, dat een overheid die royaal middelen ter beschikking stelt om dit soort stimulerende voorbeelden te ontwikkelen en voor een fractie van de werkelijke kostprijs ter beschikking te stellen, tegelijkertijd de randvoorwaarden afbreekt die nodig zijn om een verantwoord en eigentijds geschiedenisonderwijs verder te ontwikkelen; onderwijs waarin niet alleen kennis over het verleden maar ook kennis over de aard en aanpak van het vak een duidelijke plaats heeft.

Drs. C.A.M.J. Bogaerts is docent vakdidactiek aan de Hogeschool van Utrecht.

Jan van Oudheusden

bespreekt:

Jan Dijkman en Douwe

Halbesma, 'Oorlog en vrede

in Europa. Internationale

betrekkingen en

oorlogvoering in de laatste

400 jaar'.

'Studenten weten nauwelijks meer dat de Vrede van Munster in 1648 een einde maakte aan de Tachtigjarige Oorlog', zo meldde De Volkskrant van 17 februari jongstleden. Dragen de katernen die naar aanleiding van de herdenking van die Vrede voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs zijn ontwikkeld, bij tot een beter begrip van de Tachtigjarige Oorlog en de afwikkeling daarvan?

Het SLO heeft voor het Comité Vrede van Munster ook educatief materiaal ontwikkeld voor de bovenbouw van

havo en vwo. Juist zoals de SLO-uitgave die vorig jaar verscheen

(*'Geschiedenis en identiteit van het Katholiek Voortgezet Onderwijs'*), beogen de auteurs hiermee een specimen van studiehuis-methodiek af te leveren; een demonstratie-object voor de toepasbaarheid van de nieuwe Tweede-Fasedidactiek. Dat betekent, dat de auteurs erg veel moeite hebben gedaan om de beide katernen in overeenstemming te laten zijn met de jongste eisen van de eindtermen geschiedenis. Het geheel past dus netjes in een subdomein: gekozen is voor 'Internationale betrekkingen en oorlogvoering'.

Bovendien ligt het accent op de onderzoekende methode. Het leerproces van de leer-

ling staat centraal. Van de leerling wordt verwacht dat hij/zij een behoorlijk grote hoeveelheid bronnen bestudeert en interpreteert. Het 'leren leren' neemt immers een belangrijke plaats in het toekomstige studiehuis in, en daar nemen de auteurs alvast een voor-schotje op.

Zo moeten de leerlingen aan het begin van elk hoofdstuk nagaan wat zij al van het onderwerp afweten, en hoe zij het werken aan het hoofdstuk gaan plannen. Ze moeten vervolgens zelf een onderzoeksvraag opstellen en een daarbij horende hypothese. Er zijn plan-ningsopdrachten als de volgende:

'Nu je weet wat je taak is, maak je een schatting van de tijd, die je ervoor nodig hebt. Spreek met elkaar af wanneer iedereen zijn onderdeel van het werk af moet hebben.'

De vaardigheid een geschikte leeractiviteit te kiezen en uit te voeren wordt af en toe gecontroleerd door vragen als:

'In opdracht 1b heb je jezelf enkele vragen gesteld. Heb je daar een antwoord op gekregen? Hoe luiden die antwoorden? Als je geen antwoorden hebt gekregen, bedenk dan waar dat waarschijnlijk aan ligt en probeer de antwoorden alsnog te vinden in een naslagwerk.'

Het lijkt mij overigens twijfelachtig of de gemiddelde leerling door dit soort opdrachten wel gemotiveerd zal blijven om enthousiast aan het onderwerp door te werken.

Vanzelfsprekend is er één strakke vraagstelling die als een rode draad door elk van de beide katernen loopt. Deze luidt: *Welke betekenis had het systeem van onafhankelijke staten zoals dat in de zeventiende eeuw in Europa ontstond en hoe heeft dat systeem tot op heden in de Europese geschiedenis doorgewerkt?*

De inhoud

De auteurs hebben, zoals aan de titel af te lezen is, expres *niet* gekozen voor de nationale benadering. Die zou je eigenlijk min of meer verwachten. Het gaat tenslotte in Nederland om de herdenking van 'Munster' en niet die van 'Westfalen'. Het feit dat ons land dit jaar op de kop af 350 jaar officieel erkend is als soevereine staat, vormde de aanleiding tot de samenstelling van het Comité Vrede van Munster (met de Prins van Oranje als voorzitter) en de verstrekking van een royale subsidie, waardoor deze uitgave nu voor een spotprijsje door de vaksecties aangeschaft kan worden. Toch is deze



Een overzicht van alle titels en prijzen vindt u op blz. 43.

merkwaardige keuze bij nader inzien wel begrijpelijk. De nationale benadering vond men blijkbaar te eng-nationalistisch; het kan ook zijn dat die naar de smaak van de samenstellers geen aanknopingspunt voor actualisering opleverde, of net niet goed paste in een van de andere subdomeinen. Niettemin blijf ik het een vreemde gedachte vinden, dat straks zelfs de ijverigste gebruikers van deze boekjes wellicht absoluut niet de *clou* van het jubeljaar 1998 zullen vatten: onze met bloed en tranen bevochten onafhankelijkheid. Laat staan dat zij begrip kunnen opbrengen voor de kritische kanttekeningen die bij deze viering te plaatsen zijn, zoals die over het droeve lot van de voormalige Generaliteitslanden.

gres van Wenen; de Eerste Wereldoorlog en Versailles; de Tweede Wereldoorlog; de Koude Oorlog; het Europese integratieproces. Dat is me nogal wat! In vogelvlucht scheert de leerling over vier eeuwen Europese geschiedenis, zo ongeveer de hele geschiedenis-stof van de tweede en derde klas.

Natuurlijk gaat het niet om deze onderwerpen op zich, maar om algemene fenomenen en constanten, zoals machtsevenwicht, collectieve veiligheid, oorlog als motor van de vorming van soevereine staten, concert van Europa (in hoofdstuk 4 gevraagd, in hoofdstuk 5 pas uitgelegd!), enzovoort. De inleidende tekst van elk hoofdstuk is opzettelijk beknopt gehouden. De tekst

de hoofdvraag - een duidelijke tekortkoming is.

Ik kan niet anders dan bewondering hebben voor de ambities, zowel didactisch als inhoudelijk, van de beide auteurs. Elk van de vijf hoofdstukken wordt besloten door een rijtje items onder de kop '*Wat moet je kennen en kunnen?*'. Daar staat heus niet alleen de kale feitjeskennis vereist, maar vooral oefening van een aantal soms erg ingewikkelde vaardigheden, zoals: '*Doelgerichte begrippen bestuderen (in een naslagwerk) waarbij je, vanuit je onderzoeksvraag, hoofd- en bijzaken uit elkaar kunt houden*'.

Vragen en opdrachten

De creativiteit van de auteurs bij het opstellen van vragen en opdrachten die ver boven het gewone kennis- en inzichtniveau uitstijgen, sla ik bepaald hoog aan. Geregeld moeten de leerlingen kruipen in de huid van personen uit vroegere eeuwen, bijvoorbeeld een vorst uit Brandenburg die zich verzet tegen de macht van de keizer (of juist andersom: een Habsburger die zich kandidaat stelt voor het keizerschap).

Er moeten diverse 'betogen' worden geschreven. Er moeten groepjes worden gevormd die elk de motieven van één van de oorlogvoerende landen in de Dertigjarige oorlog onderzoeken. Er moeten bergen bronnen (waaronder prenten, kwalitatief niet allemaal even optimaal) met elkaar worden vergeleken en op betrouwbaarheid en objectiviteit getoetst. Actualisering en opinievorming wordt op een zeer verantwoorde manier nagestreefd door opdrachten als de volgende:

'Ook in onze tijd begaan legers misdaden tegenover burgers. In recente conflicten in het voormalige Joegoslavië en in een aantal Afrikaanse landen hebben we daar voorbeelden van gezien. Tegenwoordig is in het internationaal en humanitair oorlogsrecht vastgelegd wat een soldaat wel en niet mag doen. Vind je de misdaden van soldaten van nu daarom erger dan die van soldaten uit de Dertigjarige Oorlog? Leg je antwoord uit.

Hoe inventief de opdrachten ook zijn opgesteld, ze hebben alles bij elkaar genomen één groot bezwaar: de leerlingen dreigen er compleet in te verzanden. Ze zullen er namelijk - als ze het werk serieus willen aanpakken - eindeloos lang mee bezig kunnen zijn. Er zijn hoofdstukken met meer dan dertig verschillende bronnen.



Leerlingen in de Janskerk op 30 januari.

Ten Zuiden van de groet rivieren valt er in 1998 uiteraard helemaal niets te feesten.

Het onderwerp van dit boekje is zeer breed en ambitieus. We kunnen beter spreken van een veelheid aan onderwerpen, maar dan onder één noemer, oorlog en vrede in Europa. De leerlingen mogen zich buigen over onder meer: de problemen van het Heilige Roomse Rijk vóór 1648 (particularisme versus Habsburgs centralisatiestreven; Reformatie); het hoe en waarom van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648); het militaire bedrijf in de zeventiende eeuw; de Vrede van Westfalen; de Franse agressie onder de Zonnekoning; de Poolse delingen van de achttiende eeuw; Verlichting, Franse Revolutie en de napoleontische oorlogen; het Con-

is zakelijk. Met de onjuistheden valt het wel mee, slechts hier en daar kan men de auteurs op een foutje betrappen. Zo was Lodewijk XVI niet met de dochter van de Oostenrijkse keizer getrouwd, maar met de zuster, en kwamen Engeland, Pruisen, Spanje en de Republiek niet allemaal direct al in het jaar 1792 Oostenrijk te hulp in de oorlog tegen het revolutionaire Frankrijk. De terloopse bewering over de Eerste Wereldoorlog: *Zo vond de helft van alle Franse jongemannen tussen de 20 en 32 jaar oud de dood* roept om nadere uitleg over het ware karakter van de loopgravenoorlog. Een andere simpele mededeling: *Door de vredesverdragen van 1918-1919 werd de kaart van Europa ingrijpend gewijzigd* gaat niet vergezeld van een kaartje, wat - gezien

Basisonderwijs

Er is één onderzoeksvraag ('*Waarom deden zoveel landen mee aan de Dertigjarige Oorlog?*') die een beroep doet op een optimale samenwerking en taakverdeling, omdat zij uiteenvalt in maar liefst negen stappen, waarbij uiteindelijk de economische, religieuze, dynastieke én geografische aspecten van tien verschillende landen keurig in schema gezet moeten worden. Als alle veertig vakjes tenslotte naar vermogen zijn ingevuld, is men nog niet tevreden. Dan moeten de deelgroepjes nog een poos gaan discussiëren over de vraag of ze wel een efficiënte werkwijze hebben gevolgd, en zo nee, of dat dan aan henzelf, aan de ander, of aan het materiaal ligt. Dit alles lijkt me wel een tikkelteje te ambitieus, en voor de leerlingen bovendien behoorlijk irritant.

De docent – wiens taak als 'begeleider' mij niet geheel duidelijk wordt – zal dus een strenge selectie moeten toepassen om zijn leerlingen gemotiveerd te houden, maar drastisch snijden in leermateriaal is vaak weer erg onbevredigend. Overigens: wat de samenstellers 'bronnen' noemen, blijken bij nader inzien in de meeste gevallen geen primaire bronnen te zijn, maar citaten uit handboeken zoals dat van R.R.Palmer. Dat is jammer, want dan wordt het nóg geen sprekend verleden! Maar toegegeven: het is natuurlijk nuttig dat de leerlingen beseffen dat er over elk belangrijk onderwerp door de verschillende historici een grote variëteit aan uiteenlopende zienswijzen en interpretaties is geventileerd. Daarbij moet dan weer geconstateerd worden dat bepaalde citaten allerminst relevant zijn voor de hoofdvraag. Neem nou die, waarin J.Presser alle mogelijke fysieke kwalen én persoonlijke kwaliteiten van Napoleon opsomt: leuk om te lezen, maar wat heb je er aan?

In vergelijking met het vwo-boekje zijn in het havo-boekje slechts enkele vragen en opdrachten achterwege gelaten. Waarom niettemin voor twee verschillende katernen is gekozen, wordt niet duidelijk.

Docenten die vrouwen hebben in de Tweede-Fasedidactiek en daarmee alvast willen oefenen, voordat het startschot van het studiehuis klinkt, kunnen hun leerlingen nu reeds loslaten op dit materiaal. Mits verstandig gedoseerd, kan het zijn nut bewijzen.

Dr. J.L.G. van Oudheusden is docent aan het Dr. Mollercollege in Waalwijk.

Huub Oattes bespreekt;

Cees van der Kooij en Ben

Verschuren, 'Van zeventien

naar zeven provincies'.

In de traditionele, chronologische geschiedenismethoden wordt het ontstaan van Nederland behandeld in groep 7. Ik vermoed dat veel leerkrachten het een lastig onderwerp vinden. Het is gecompliceerd door de lange duur en de vele invalshoeken die het onderwerp heeft. Het geopolitieke beleid van Karel V, Filips II en Filips IV, de politieke machtsstrijd van de 'Nederlandse' edelen, de onderdrukking en emancipatie van de protestanten, het militaire verloop van de strijd, de vele binnen- en buitenlandse hoofdrolspelers, de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden, de handel en wandel van de VOC en WIC, het wisselende perspectief in de lange strijd, om er maar eens een paar te noemen, hebben allemaal betekenis gehad voor onze ontstaansgeschiedenis. Maar is dit onderwerp, in welke gesimplificeerde vorm dan ook, wel te bevatten door 10-12-jarigen? Het is niet verwonderlijk dat op veel basisscholen het accent verschoven wordt naar kleinere, afgeronde en spannende thema's, zoals De Zilvervloot van Piet Heyn, de moord op Willem van Oranje, de Geuzen, oorlogvoering in de 16e en 17e eeuw, het Turfschip van Breda, de Inquisitie, leven aan boord van een VOC-schip en dergelijke.

De opbouw van het lesmateriaal

De auteurs van *Van zeventien naar zeven provincies* benaderen de geschiedenis vooral vanuit een politiek-militair perspectief, waardoor er weinig ruimte overblijft voor aspecten van de sociale en culturele geschiedenis uit deze periode. Het materiaal sluit volgens de uitgevers aan bij de kerndoelen geschiedenis over de Tachtigjarige Oorlog, het ontstaan van de Nederlandse staat en de hedendaagse Europese en mondiale verhoudingen.

Er zijn vijf hoofdstukken, die elk vijf paragrafen bevatten en die samen ruim veertig bladzijden rijkelijk geïllustreerde tekst omvatten. Het materiaal kent een

chronologische indeling en heeft een vaste opbouw; zo begint elk hoofdstukje met een kaart van 'Nederland' uit de betreffende periode. Daarna volgt steeds een aflevering uit het leven van de familie van een Leidse lakenkoopman, waarmee de jonge lezers zich kunnen identificeren. Een volgende paragraaf biedt algemene informatie. Een aparte paragraaf is gewijd aan de hoofdrolspelers van het besproken tijdvak en het hoofdstuk wordt steeds afgesloten met enkele verwerkingsopdrachten.

In het eerste hoofdstuk wordt de algemene situatie in 'Nederland' en Europa rond 1500 besproken en worden de hoofdrolspelers voorgesteld. In het tweede hoofdstuk wordt de opstand besproken tot aan het Twaalfjarig Bestand. In hoofdstuk drie komen de interne spanningen in de Republiek aan de orde en in het vierde hoofdstuk staat de laatste etappe naar de Vrede van Munster centraal. Het vijfde hoofdstukje staat eigenlijk enigszins los van de rest. De periode van 1648-1998 wordt nog even snel doorlopen als opstapje naar de succesvolle Europese Unie. Napoleon, de Eerste en de Tweede Wereldoorlog symboliseren hierin het vechten en de oorlog, terwijl de Europese Unie staat voor onderhandelen en vrede. Het kerndoel aangaande de Europese verhoudingen wordt weliswaar aangestipt, maar de auteurs gaan hier toch wel erg kort door de bocht. Idealistisch en voorbeeldig is het zeker, hetgeen niet gezegd kan worden van het realistische historische beeld dat hiermee opgeroepen wordt.

De auteurs hebben zich natuurlijk enorm moeten beperken en daardoor keuzen gemaakt. De invalshoek van het materiaal is voornamelijk politiek-militair van aard. Een logisch keuze als het gaat om een kader te scheppen voor de veelheid van gegevens, maar abstract en afstandelijk voor jonge kinderen. De informatie is overigens wel prettig leesbaar en begrijpelijk gesteld. Er zijn veel fraaie afbeeldingen die de tekst ondersteunen en verlevendigen. De afleveringen over de familie van Dijk zijn vooral stukjes sociale geschiedenis van 'gewone mensen' en makkelijker invoelbaar. Het gebruik van de stamboom biedt leuke aanknopingspunten.



Het is wel te hopen dat de leerkrachten die met dit materiaal aan de slag gaan zelf de nodige achtergrondkennis hebben om het verhaal in goede banen te leiden en om 'kale plekken' uit de tekst wat meer 'kleur' te geven. Opmerkelijk genoeg is bij het basisschool materiaal geen docentenhandleiding geschreven. Maar voor inhoudelijke informatie is er S. Groenvelts *Het is ghenoegh oorloghs mannen*, en zijn AO-boekje dat speciaal met het oog op het 'Munsterjaar' is geschreven. De opdrachten, ter afsluiting van elk hoofdstukje, zijn vrij eenzijdig gericht op kennis en laten nogal te wensen over.

Schoonheidsfoutjes?

Hoewel het materiaal in eerste instantie een goed verzorgde indruk geeft, blijken er toch een aantal schoonheidsfoutjes in geslopen te zijn. Een auteur die onjuist vermeld staat op de titelpagina en een enkele zetfout zijn tot daar aan toe, maar dat er bij een afbeelding van Filips IV in het onderschrift Filips II vermeld staat is ronduit storend. Zo zijn er ook andere kritische kanttekeningen te plaatsen bij enkele inhoudelijke zaken.

In paragraaf 1.3 Hoofdpersonen, worden geen hoofdpersonen besproken, maar gaat men gewoon verder met algemene informatie. Er staan wel twee flinke afbeeldingen van Luther en Calvijn, meer dan hun naam en dat ze '...vonden dat de kerk veranderd moest worden', lezen we echter niet.

Wat hun kritiek op de kerk was, wat de verschillen zijn tussen protestanten en katholieken, hoeveel aanhang ze hadden, wat de reactie van katholieke 'Nederlanders' was, het blijft, vreemd genoeg, allemaal onvermeld.

Wat meer duidelijkheid was op zijn plaats geweest bij het stukje over de aanvalsplannen van Filips II met behulp van zijn vloot, de roemruchte Armada. Ook hier uiterst summiere en weinig verhelderende tekst. '...Maar de Spanjaarden bleken niet sterk genoeg. De zee bleef in het bezit van de Nederlanders...'; en daarmee moeten de kinderen het doen. Niets over het hoe, en waarom de expeditie met de Armada een mislukking werd. Ook de wijze van oorlogvoering tijdens de Tachtigjarige Oorlog komt niet aan bod, terwijl dit zulke interessante en spannende verhalen op kan leveren.

Zo grof als de penseel was tijdens de eerdere hoofdstukjes, zo fijn is ze in het gedeelte over de onderhandelingen in Munster. Alle Nederlandse onderhandelaars worden met naam genoemd, alsmede waar zij zich verzamelden, dat zij met een koets naar Munster reisden en dat ze aldaar met kanonschoten en een erehaag van soldaten werden ontvangen...

In de rubriek Hoofdpersonen wordt onderhandelaar Adriaen Pauw verder belicht. Als er gewoerd moet worden met de ruimte, dan is de vraag gerechtvaardigd of dit stukje bijdraagt aan de verheldering van de stof. In een wel heel gedetailleerd stuk over Pauw wordt de grote lijn er voor de kinderen niet duidelijker op. Extra informatie over Nederland na de Vrede van Munster was wellicht meer op zijn plaats geweest. Hoe ging het na de oorlog verder tussen de protestanten en katholieken? Hoe reageerden de andere Europese landen op het nieuwe 'Nederland'?

De verwerkingsopdrachten zijn over het algemeen nogal statisch en lijken soms wel los te staan van de stof. De vragen zijn overwegend gericht op kennis van de feiten, maar een duidelijke lijn valt er niet te bespeuren. De meeste opdrachten zijn van een hoog kennisgehalte, nogal saai en matig gestructureerd.

Wel zinvol en redelijk goed zelfstandig te maken zijn vragen als: 'De Zeventien Nederlanden bestonden uit gebieden die in bezit waren van adellijke families. Noem drie manieren waarop die families hun grondbezit probeerden te vergroten.' Deze vraag wordt al lastiger: 'In 1581 erkenden de opstandelingen

Filips II niet langer als koning. Waarom was dat voor Europa een bijzondere gebeurtenis?'

Nog moeilijker wordt het als er vragen komen waarbij de tekst weinig of geen houvast meer biedt en waarbij de auteurs een wel erg optimistische kijk hebben op de intellectuele vermogens van de kinderen:

'Wat is de betekenis van de Vrede van Munster voor Nederland?' of deze:

'Vanaf 1945 zijn er in West Europa geen oorlogen meer gevoerd. Geef daar een verklaring voor. De kinderen worden waarschijnlijk geacht hier de loftrumpet te steken over het succesvolle vreedzaam onderhandelen van de Europese naties om zo het kerndoel te benaderen.'

Kerndoel(punt) gescoord, maar de historie op achterstand gespeeld.

Wat de auteurs beoogden met de volgende vraag is moeilijk voor te stellen:

'Vergelijk de ideeën en activiteiten van Napoleon met die van Hitler. Wat valt je op?'

Verder is er geen knip, plak, teken of kleuropdracht te vinden en dat zullen de kinderen zeker betreuren. Een inlevingsvraag uit de afleveringen van de koopmansfamilie Van Dijck was ook op zijn plaats geweest en had de stof wat dichterbij de kinderen kunnen brengen. De vele fraaie afbeeldingen bieden ook leuke mogelijkheden en hadden zeker benut moeten worden.

Gelukkig zijn er enkele kaartopdrachten, zodat er ook nog enkele vaardigheden aan bod kunnen komen. Een opdracht waarbij de kaarten onderling vergeleken worden, of in een goede volgorde gelegd moeten worden, kan een leerkracht er zelf aan toevoegen. Het was bovendien duidelijker geweest indien de verschillende kaarten aangaven op welk(e) periode/jaar ze betrekking hadden.

Samenvattend kan gesteld worden dat *Van zeventien naar zeven provincies* geen uitzonderlijk geslaagd project is, maar dat, ondanks de punten van kritiek op de inhoud en de verwerkingsopdrachten, het materiaal goed te gebruiken is door een ervaren leerkracht die in staat is zelf aanvullingen toe te voegen.

Drs. H. Oattes geeft les op de basisschool en geschiedenis en staatsinrichting in het VO.



Boeken

ZOJUIST VERSCHENEN

Slachtoffers en overlevenden, de nazi-vervolging van de joden in Nederland van de Britse historicus Bob Moore heeft veel publiciteit gekregen. Het boek wordt gezien als een studie in de traditie van Presser en De Jong. Moore laat aan de hand van historisch bronnenmateriaal en vergelijken-de literatuur zien hoe het komt dat de joden in Nederland zo kwetsbaar waren en waarom slechts enkelen aan de nazi-ver-schrikkingen wisten te ontko-men (vertaling van Bookmakers/Nijmegen, Bert Bakker, 392 blz., f49,90, ISBN 903511937).

Na haar baanbrekende studie over Haarlem na de reformatie verschijnt nu van de hand van Joke Spaans *Armenzorg in Friesland 1500-1800*. Het is een studie over de publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek; Dokkum en Harlingen. Het hoofdthema, de armenzorg als een van de vitale functies van de vroegmoderne stedelijke samenleving, zorgt ervoor dat deze stu-die meer is dan regionale geschiedschrijving (Verloren, 400 blz., f59,00, ISBN 906550 5741).

Otto Cornelis van Eck (1780-1798) stamde uit een oude Gelderse familie van hoge ambtenaren en regenten. Na de Bataafse Revolutie vertegenwoordigde zijn vader, de gematigde patriot Lambert van Eck, Gelderland in de Nationale Vergadering. Otto behoorde tot de eerste gene-ratie kinderen die werd opgevoed door ouders die daar-voor systematisch boeken raadpleegden. Door hem een dagboek bij te laten houden, hoopten zijn ouders Otto beter te leren kennen. En door de ogen van Otto krijgt de hedendaagse lezer een authentiek beeld van het dagelijks leven in de burgerlijke samenleving van de 18e eeuw. *Dagboek 1701-1797* (Verloren, 299 blz., f49,00, ISBN 9065501401).

De twintigste eeuw was een eeuw van grote ideo-logieën. Aan het eind van die eeuw wordt het tijd om terug te blikken. De journalist Arie Elshout doet dat door een aantal bekende en onbekende twintigste eeuwers te portretteren. In *Reis door het schimmenrijk* staat de vraag cen-traal hoe de mens in de twintig-ste eeuw zich hield onder alle ideologische wedijver, welke keu-zes hij maakte en wat de gevo-gen waren. Elshout bezocht his-torische lokaties en sprak met mensen die, toevallig of bewust, betrokken waren bij belangrijke gebeurtenissen (Contact, 256 blz., f39,90, ISBN 9025421679).



Volgens de overlevering was 'de bloedgravin' - Erzsébet Bathory, tijdgenote van Shakespeare en een van de machtigste edelen van Hongarije - de eerste en dodelijkste serie-moordenaressen in de geschiedenis. Zij had meer dan zeshonderd slachtoffers op haar geweten. Tony Thorne schreef de biografie van de Transsylvanische legend-arische dame, die in het bloed van onschuldige meisjes zou hebben gebaad om haar schoon-heid te bewaren. Thorne onthult de ware geschiedenis van deze

vrouwelijke dracula in een onderhoudend boek. *De bloed-gravin* (Luitingh-Sijthoff, 352 blz., f39,90, ISBN 9024509270).

Ter gelegenheid van het afscheid van jhr. P.A.C. Beelaerts van Blokland als Commissaris van de Koningin verscheen in de Stichtse Historische Reeks '*Veel tact en de noodige geschiktheid*'. *Gouverneurs en commissarissen in de provincie Utrecht 1814-1997* onder redactie van P.A. Blok e.a. Het is een bundel artikelen over de 21 provincie-bestuurders tot nu toe (Het Spectrum, 240 blz., f39,90 ISBN 90 274 64448).

Jos Trippen-zee

EUROPA

Jules Hermans, *Uitgerekend Europa. Geschiedenis van de Europese integratie* (Het Spinhuis, Amsterdam 1996, 1997²), 266 blz., prijs f40,-.

Voor het eerst sinds 1978 is er weer een Nederlandstalig overzichtswerk op de markt over de geschiedenis van de Europese integratie. Jules Hermans, die een belangrijk aandeel had in het gelijknamige eindexamenonderwerp van 1992, voorziet met zijn handboek in een duidelijke behoefte. Hadden we destijds, toen we met dit onderwerp worstelden, maar de beschikking gehad over een dergelijk overzichtswerk.

Hermans, tot voor kort docent Geschiedenis van de Europese integratie aan de Hogeschool te Arnhem en Nijmegen, geeft in zijn boek een uitstekend chronologisch overzicht. Zoals het een goed historicus betaamt, begint hij met een korte voorgeschiedenis van het Europese integratieproces, namelijk in het Interbellum, bij de ideeën van Coudenhove-Kalergi en Briand. In tegenstelling tot Pim den Boer en anderen, die op zoek gingen naar een gemeenschappelijk erfgoed van 'de idee Europa' in voorbije eeuwen, kiest Hermans voor een zakelijk-concrete beschrijving van de institutionele constructies die vanaf de uitvoering van het Marshallplan (1947) samen het gebouw van de Europese gemeenschappen vorm hebben gegeven. Hij plaatst dus veel bekende feiten en ontwikkelingen in een onderling logisch verband: de vorming van de Benelux (van voorbeeld tot schrikbeeld), het Schumanplan en de EGKS, de mislukte Europese Defensiegemeenschap, het plan-Beyen en de EEG, de crises onder De Gaulle, de 'Eurosclerose' van de jaren zeventig en tachtig, het nieuwe elan onder Jacques Delors, en het verdrag van Maastricht (1991). Met name de ontwikkelingen van de jaren vijftig en zestig worden uitvoerig uit de doeken gedaan.

Elke docent die dit soms weerbarstige onderwerp ter sprake brengt, kan nu gelukkig beschikken over een degelijk overzichtswerk, met goede verwijzingen en zelfs voorzien van een aantal repetitievragen. Die vragen kunnen met name in het hoger onderwijs goede diensten bewijzen. De hoofdttekst wordt afgewisseld door - soms uitvoerige - citaten uit verdragsteksten en andere bronnen, zoals een fragment uit een redevoering van de Gaulle, uit het Rapport-Tindemans enzovoort. Ook handig. Voorts bewandelt de auteur af en toe een zijspoor door aan bepaalde hoofdpersonen een apart biografietje te wijden: onder anderen van Adenauer, Monnet, Schuman en Delors. Elk hoofdstuk eindigt met een bondige conclusie. Achterin vinden we een personenregister; een zakenregister ontbreekt.

Jammer genoeg veronderstelt Hermans wel heel veel zaken bekend. Met name in het laatste deel van zijn boek is dat storend. Ik stel me de gemiddelde student voor die het boek ter hand neemt. Heeft die bijvoorbeeld de beruchte 'Wind of Change-rede' van premier Macmillan wel paraat in zijn kennisbagage? (Waarom noemt Hermans die rede trouwens berucht?). Het gemankeerde EU-optreden in wat Hermans nogal archaisch 'De kwestie-Zuid-Slavië' noemt, had ook best toegelicht mogen worden. De auteur geeft dit optreden als voorbeeld van falen van de EU, maar hij verzuimt hier het geheugen van de lezer even op te frissen. Als hij zegt: *Niet de federalist Henri Brugmans wordt de vader van Europa maar de koopman Jean Monnet*, kan de lezer in dit boek nergens vinden wie ook weer die Brugmans was en wat voor ideeën deze man

naar voren bracht. De naam van onze grote landgenoot is namelijk in het geheel niet gevallen bij Hermans' hoofdstuk over de jaren veertig. Als Hendrik (!) Brugmans wordt hij alleen terloops even op p.157 genoemd. En als Hermans opmerkt: 'Om overbekende redenen zijn de plannen van De Gaulle op niets uitgelopen', zou ik als lezer die redenen van de auteur nog wel een keertje willen vernemen. Ook over het democratisch tekort van de Unie wordt weinig méér vermeld dan dat het er was en dat het er nog steeds is.

Hermans heeft zich ten doel gesteld vooral de institutionele kant van 'Europa' te belichten. Die keuze is te billijken. In het beknopte kader van zijn handboek is daardoor echter betrekkelijk weinig plaats ingeruimd voor bijvoorbeeld een inschatting van de consequenties voor de Europese burgers van het voortschrijdende integratieproces. Dat we een ruime keus aan betaalbare producten uit mediterrane landen in onze winkels vinden, dat diploma's over de grenzen geldig zijn, dat docenten en leerlingen gemakkelijk uitwisselingsprogramma's kunnen opzetten: dit soort zaken had best expliciet vermeld kunnen worden. Ook stapt hij nogal luchtig heen over de geringe populariteit van de EU, zoals die bijvoorbeeld bleek uit de uitslag van referenda in Frankrijk en Denemarken. Hij gaat niet diep in op de oorzaken van die bestaande weerzin tegen integratie en uniformering; zoals de angst voor het verlies van nationale en regionale identiteit.

Helaas bevat het handboek ook enkele slordigheden, merkwaardig voor zo'n zorgvuldig formulerend auteur. De voornaam en titel van Richard graaf Coudenhove-Kalergi had best aangegeven mogen worden; de naam Mitterrand hoort met dubbel-r in plaats van met één r gespeld te worden. Over de verkiezingsoverwinning van Blair wordt de lezer op p. 221 nog in het ongewisse gelaten, terwijl de regeringswisseling in Londen op p. 224 wel meegenomen wordt.

Het boek is uiterst sober geïllustreerd, met slechts enkele portretten (Monnet, Schuman, Delors) en twee armeterige kaartjes van alleen maar Oost-Europa (hoewel aangeduid als 'Europa' zonder meer) waarop uw recensent, in dezen een pietje-precies, ook weer enkele onbegrijpelijke foutjes kan aanwijzen: Danzig ontbreekt op het kaartje-1921, Tsjechoslowakije is al in twee staten gescheiden op het kaartje-1991 (die scheiding ging pas in op 1 januari 1993) en de Fins-Russische grens is op dit kaartje een denkbeeldig lijntje; die tussen Griekenland en Turkije ontbreekt. Ik begrijp bovendien niet, waarom in een boek over Europese integratie geen kaartje kon worden opgenomen van de EU, compleet met alle lidstaten onder vermelding van jaar van toetreding. Ook de inwoneraantallen en de zetelverdeling in het Europees Parlement mis ik node. In de herdruk van 1997 staan de meest recente gebeurtenissen, zoals de toetreding van Polen, Tsjechië en Hongarije tot de NAVO in 1997, nog niet vermeld. Maar wel de top van Amsterdam, juni 1997.

In de slothoofdstukken komt de auteur nadrukkelijker met zijn persoonlijke standpunten naar voren. Europa is 'uitgerekend' zoals de titel vermeldt, oftewel: op economisch gebied heeft het integratieproces zijn vruchten wel afgeworpen. Die ondergrond is gelegd. Nu nog de bovenbouw van de cultuur! Dan pas zit er een echte ziel in het Europa van de volgende eeuw. Jammer genoeg verzuimt Hermans te formuleren wat het wezen is van 'de Europese beschaving', laat staan dat hij aangeeft waaruit een consistent cultuurbeleid dan wel zou moeten bestaan. Hij komt niet veel verder dan

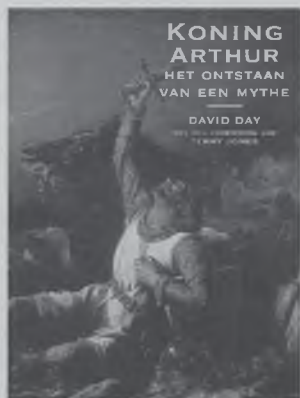
de vergelijking met de waaier. De veelzijdigheid van de Europese cultuur geeft culturele varianten op één basismotief te zien. Maar hoe moet de lezer zich dat basismotief dan concreet voorstellen?

Ondanks deze kritische noten wil ik dit boek van harte aanbevelen aan docenten die regelmatig de Europese integratie behandelen. Zij kunnen nu beschikken over een degelijk leerboek, redelijk goed leesbaar en boordevol informatie.

Jan van Oudheusden

VAN ALLE TIJDEN: KONING ARTHUR

David Day, *Koning Arthur, het ontstaan van een mythe* (Atrium, Alphen a/d Rijn 1997) 240 blz., f39,50.
Vertaald uit het Engels door W. Oorthuizen en P. M. den Engelse.
Oorspronkelijke titel *The Quest for King Arthur* (De Agostini Editions, London 1995).



In het voorwoord van dit naslagwerk over de legende van Koning Arthur schrijft Terry Jones (Monty Python) dat de grote verdienste van dit boek is dat de Arthurlegenden uit het domein van de literatuur worden gehaald en teruggebracht worden naar de realiteit waarin deze legenden ontstonden. In plaats van de hoofse en christelijke laat-middeleeuwse ridders, krijgen we te maken met een legeraanvoerder die in de 5e eeuw heeft geprobeerd om het Britse rijk te verdedigen tegen allerlei invallen om zo de Romeinse erfenis van eenheid in stand te houden.

Het boek van Day is prachtig geïllustreerd met de mooiste kleurenreproducties die er in de loop der eeuwen verschenen zijn. De opbouw van het boek is overzichtelijk. Steeds wordt er een aspect uit de Arthurlegenden uitgelicht en beschreven. Aan de hand van een stuk oorspronkelijke tekst wordt dan nagegaan hoe en wanneer de diverse legenden zijn ontstaan en met welke intentie ze zijn toegevoegd aan het verhaal van de legeraanvoerder. Zo is de Kerk niet te verwaarlozen als het gaat om de negatieve rol van de vrouwelijke hoofdpersonen. Koningin Guinevere wordt een overspelige vrouw en de zusster van Arthur, Morgana (Morgan le Fay) een verderfelijke heks. Daarnaast wordt de mythe van de heilige graal in het verhaal ingebed, waardoor de Keltische vechtersbazen veranderden in tempelridders uit de 13e eeuw.

Interessant zijn de verbanden die David Day maakt met de verhalen rond Karel de Grote, de Deense held Holger Dansk en het Nibelungenlied. Nog interessanter is de vergelijking tussen Jezus en zijn discipelen en koning Arthur en zijn Ronde Tafel. Deze tafel zou dan het laatste avondmaal symboliseren. En net zo als Jezus uit de dood was opgestaan, zo zou Arthur terugkomen om het Britse volk te redden.

Ondertussen was de Arthurmythe het toonbeeld geworden van de idealen van de westerse wereld, en met name van de Britse opvattingen over 'fair play'. Maar ook nationalistische denkbeelden zijn terug te voeren naar de idealen van

opofferingsgezindheid en het beschermen van de onderdrukten in eigen land. Vooral het Engeland van de 19e eeuw was het tijdperk waarin Arthur en zijn idealen weerklank vonden. In dat kader is het opvallend dat Day in zijn literatuuropgave niet het standaardwerk van Mark Girouard noemt, want diens *The return to Camelot, chivalry and the English gentleman* werkt de these van Day op een briljante wijze uit.

Die literatuuropgave is toch een zwak punt omdat je mag verwachten dat een zo'n recent boek ook de nieuwste boeken signaleert. Zo wordt bij fictie alleen het eerste deel van Mary Stewart genoemd; naast *The crystal cave* zijn nog drie delen in de Arthurcyclus verschenen. En om *The mists of Avalon* van Marion Zimmer Bradley nu een feministisch boek te noemen ... Weliswaar spelen de vrouwen rond Arthur de hoofdrol, het boek is eerder esoterisch dan feministisch en is vooral gebaseerd op de theorieën uit *De gouden tak* van J.G. Frazer. Bovendien proberen én Bradley én Stewart het verhaal weer terug te plaatsen in het Engeland van de 5e eeuw. In dit opzicht is het jammer dat Day de trilogie van Bernard Cornwell niet kon meenemen in zijn verhaal. In deze nieuwste opvatting van de oude legende wordt ons de oorspronkelijke legeraanvoerder getoond, bevrijd van alle magie die de meeste verhalen omringen. Of dat een voordeel is moet elke lezer maar voor zichzelf uitmaken.

Dat voor David Day het Arthurverhaal niet los is te zien van de sprookjessfeer uit een ver verleden, bewijst zijn voorkeur voor de moderne arthurverbeeldingen als Tolkiens *Lord of the Rings* en zelfs de filmcyclus 'Starwars'. De archetypen uit een ver verleden doen nog steeds van zich spreken en zodanig is Arthur echt 'koning voor eens en altijd'.

Jos Trippenree

Wim van Anrooij, *Helden van weleer, de negen besten in de Nederlanden (1300-1700)* (Amsterdam University Press 1997) 320 blz., f49,50.

Het verhaal over koning Arthur werd in de late middeleeuwen het verhaal over hoofse liefde en andere ridderidealen. De ridders van de tafelronde werden de voorbeelden van de riddercode, de plicht tot ridderlijk gedrag. Het werden de verhalen die een nostalgisch verlangen naar de riddertijd weerspiegelden in een tijd dat dat ridderideaal niet langer vanzelfsprekend was. De ondergang van Camelot was de ondergang van het feodale stelsel en eigenlijk stond koning Arthur symbool voor Karel de Grote wiens gecentraliseerde systeem vanaf 1300 ten einde kwam.

In deze periode komt een thema naar voren in de literatuur en beeldende kunst dat wordt aangeduid met de 'negen besten'. Een namengalerij van negen illustere figuren uit de wereldgeschiedenis. Arthur staat samen met Karel de Grote en Godfried van Bouillon in de rij van de drie christenen. Daarnaast zijn er de heidense vorsten Hector, Alexander de Grote en Julius Caesar en de drie joodse heersers Jozua, David en Judas Maccabeüs.

In deze studie doet Wim van Anrooij verslag van zijn onderzoek naar de sporen van deze traditie in de Lage Landen. Interessant is daarbij dat het, hoewel het thema vooral in verband wordt gebracht met de riddercultuur, ook in een stedelijke omgeving als in de Lage Landen kon gedijsen. Zowel aan het hof als in de stad golden de 'negen besten' als voorbeelden van rechtvaardigheid. Bovendien is voor de stad extra van belang dat er een rechtvaardige vorst over hen heerste. Soms kan er in bepaalde streken en bij bepaalde



Timothy Garton Ash, *Het stasi-dossier. Een persoonlijk verslag* (Kosmos, Utrecht 1997) 208 blz., f34,90.

De gigantische hoeveelheid Stasi-archieven uit de DDR-tijd hebben een nogal dubbelzinnige functie gekregen. De slachtoffers kunnen bij de *Gauck-Behörde* hun

dossier opvragen om te kijken wat het ministerie van Staatsveiligheid over hen wist. Dat levert geregeld schokkende resultaten op: ze lezen over vrienden, kennissen en een enkele keer zelfs een partner die informatie aan de Stasi hebben doorgespeeld. Maar de archieven bieden historici ook een ongekende mogelijkheid om het functioneren van een totalitaire staat te ontleden. De honderdduizenden rapporten van Stasi-medewerkers of IM's (*Inoffizielle Mitarbeiter*) zijn meer dan alleen maar een ongewild testament van een overleden staat. Ze laten zien welke methoden de overheid gebruikte om z'n eigen burgers te bespioneren en - minstens zo belangrijk - waarom mensen bereid waren daaraan mee te werken.

De Stasi hield zich niet alleen bezig met Oost-Duitsers. Ook buitenlanders werden in de gaten gehouden. Zo kwam een dossier tot stand over de historicus Timothy Garton Ash. De Brit, bekend van boeken als *De vruchten van de tegenspoed* (1990) en *In naam van Europa* (1993), verbleef begin jaren tachtig als student enkele maanden in Oost-Berlijn. De Stasi wilde weten wat hij kwam doen en zette een aantal IM's aan het werk. Hij kreeg de bijnaam 'Romeo', niet zozeer omdat hij een rokkenjager was, maar simpelweg omdat hij in een Alfa-Romeo reed.

Garton Ash vroeg de rapporten op die over 'Romeo' waren geschreven. In *Het Stasi-dossier* doet hij verslag van z'n ontdekkingen. Dat levert een fascinerend en meeslepend verhaal op. Net als veel Oost-Duitsers bekeek de Brit de documenten van de Stasi-officiërs en hun IM's met angst en beven. Wie waren de verklikkers? Die goede vriendin van toen? De hulpvaardige professor aan de Humboldt-universiteit? Of gewoon de vage types die destijds een merkwaardige belangstelling hadden getoond voor zijn persoon? Het resultaat was voor de historicus zowel schokkend als geruststellend: sommige vrienden en kennissen werden in de rapporten opgevoerd als verklikkers, anderen bleken niets te hebben gedaan of zelf het object van onderzoek te zijn geweest.

Garton Ash ging na het lezen van zijn dossier op zoek naar de mensen die hem hadden bespioneerd. Waarom hadden ze dat gedaan? Wat brengt een mens ertoe anderen in opdracht van de staat te bespioneren? De conclusie die Garton Ash trekt is gruwelijk in al z'n eenvoud: *'Wat je vindt is niet zozeer kwaadaardigheid als wel menselijke zwakheid, een dikke bloemlezing van menselijke zwakheid. En als je met de betrokkenen praat, tref je niet zozeer opzettelijke oneerlijkheid aan als wel ons bijna onbepaalde vermogen tot zelfbedrog'*. De één deed het voor geld, de ander voor een lucratief reisje naar het buitenland en de derde uit angst voor represailles. En de één zegt dat hij niet veel aan de Stasi heeft verteld, de ander dat hij er niet meer over wil nadenken en de derde dat hij niet

anders kon. Daarmee gaan ze volgens Garton Ash niet vrijuit. Integendeel, door hun gedrag hebben ze veel kwaad aangericht. Bij Garton Ash resulteerde de bespionering 'slechts' in een verbod om de DDR te bezoeken. Maar voor veel Oost-Duitsers waren de consequenties van het gesnuffel, geschrijf en geklik van de IM's veel ingrijpender. Een groot aantal mensen heeft geleden onder hun activiteiten: ze kwamen in de gevangenis terecht, raakten sociaal geïsoleerd of werden het land uitgezet. De sfeer van achterdocht en wantrouwen die de Stasi creëerde werd een van de meest gruwelijke aspecten van de Oost-Duitse samenleving.

Terecht concludeert Garton Ash: *'Alléén hun slachtoffers hebben het recht om te vergeven'*.

Markus Wolf, *Man zonder gezicht. De legendarische Oost-Duitse spionagechef* (Balans, Amsterdam 1997) 436 blz., f39,50.

Autobiografieën worden vaak opgeluisterd met foto's die de auteur zelf heeft uitgekozen. Het zijn meestal nogal obligate plaatjes, waarop de hoofdpersoon te zien is met andere beroemdheden. Bij de memoires van Markus Wolf, het hoofd van de voormalige Oost-Duitse buitenlandse inlichtingendienst, is het niet anders. Wolf met Chroestjov, Wolf met Honecker, Wolf met Mielke. Maar dan staat er ineens een merkwaardige foto tussen, gemaakt na de val van de Muur: een glimlachende Wolf tussen voormalige geheime-dienstmedewerkers uit de Verenigde Staten en Canada, gefotografeerd *'na een gesprek over de rol van de spionage in de Koude Oorlog'*.

De foto is kenmerkend voor het boek. Wolf ziet zich graag als één van de kopstukken die de internationale geheime diensten hebben voortgebracht. Natuurlijk, hij zat aan 'de verkeerde kant', achteraf gezien zelfs bij 'de verliezers'. Maar nu de strijd is gestreden, kan hij z'n voormalige vijanden recht in de ogen kijken en rustig met ze om tafel zitten.

'Wij kunnen met tevredenheid op ons werk terugkijken, niet omdat wij de andere kant met een brutale, onverwachte slag hebben uitgeschakeld, maar precies om het tegengestelde. De inlichtingendiensten hebben bijgedragen aan een halve eeuw vrede...door de regeringen de zekerheid te geven dat zij niet door de tegenpartij zouden worden verrast.'

Natuurlijk is er ook een andere kant, benadrukt Wolf. De strijd tussen de geheime diensten leidde tot jarenlange gevangenisstraffen voor tegenstanders, verwoesting van levens en loopbanen, en dodelijke slachtoffers. *'Aan het eind van mijn leven moet ik mijzelf afvragen of die prijs niet te hoog is.'* Zijn dit de woorden van een redelijk man, die achteraf inziet dat hij z'n leven lang achter de verkeerde vlag heeft aangelopen? Of is hier nog steeds de intelligente maar doortrapte spion aan het woord, die probeert z'n naam voor het nageslacht te redden?

Dat Markus Wolf intelligent is lijdt geen twijfel. De Oost-Duitse inlichtingendienst, onderdeel van het Ministerie voor Staatsveilig-



heid (Stasi), groeide onder zijn leiding uit tot een hechte en 'succesvolle' organisatie. Hij was niet alleen verantwoordelijk voor de infiltratie van Günter Guillaume in de bondskanselarij van Brandt, maar drong met zijn spionnen ook door in de West-Duitse inlichtingendienst, veiligheidsdienst en Bondsdag. Voor de West-Duitsers was hij lange tijd de grote onbekende, de 'Man zonder Gezicht'. Pas in 1978 werd hij - per ongeluk - in Zweden gefotografeerd, waarna een overgelopen spion hem identificeerde.

In zijn memoires gaat hij uitgebreid in op z'n werk. Onder meer op de beruchte Romeo-tactiek: Oost-Duitse spionnen werden op eenzame West-Duitse vrouwen afgestuurd. Vooral in de jaren vijftig was de kans op succes groot: *'...eenzame, middelbare secretaresses die naar een partner smachten, werden in alle hevigheid geconfronteerd met het naoorlogse tekort aan mannen'*.

Uiteraard besteedt Wolf ook de nodige aandacht aan de Guillaume-affaire. Jarenlange zorgvuldige planning leidde tot de infiltratie in de bondskanselarij. Trots is Wolf niet op dit 'succes'. Het was meer een schot in eigen doel: *'Wij hebben zijn (Brandts, R.S.) politieke ondergang nooit gepland of gewild. Maar toen de trein eenmaal in beweging was gezet, was er geen houden meer aan.'*

Wat maken de memoires van Wolf duidelijk? Helaas niet al te veel. Een boek *'full of bomshells'*, zoals de flaptekst belooft, is het zeker niet geworden. Wolf komt met een flink aantal anekdotes, soms interessant en verhelderend, soms oubollig en nietszeggend. Maar een nieuw licht op belangrijke momenten uit de geschiedenis werpen ze niet of nauwelijks. Een grondige analyse van de buitenlandse inlichtingendienst blijft ook achterwege. Misschien is dat ook te veel gevraagd voor een man die er zelf middenin zat. Wat Wolf wel kwalijk kan worden genomen, is de dubbelzinnige manier waarop hij schrijft over zijn rol in de DDR. Natuurlijk, in grote lijnen erkent hij fouten te hebben gemaakt. In de epiloog schrijft hij: *'Ik weet dat er veel mis was in de DDR, met inbegrip van de verschrikkelijke repressie. Ik ben mij heel goed bewust van mijn eigen verantwoordelijkheid daarin.'* Maar vervolgens pleit hij zichzelf weer vrij: ik kon de situatie niet zomaar veranderen, ik was niet het staatshoofd, ik had niet de controle over wat er in de DDR gebeurde.

Aan wie doet die dubbelzinnigheid denken? Aan Albert Speer, zo constateert Timothy Garton Ash in *Het Stasi-dossier* terecht. Het is opnieuw het raadsel van Speer: hoe kan iemand die zo intelligent, charmant en slim is jarenlang werken met misdadige types? Net als Speer neemt Wolf in z'n memoires eerst de schuld op zich, om vervolgens zijn volledige medeverantwoordelijkheid voor de misdaden van het dictatoriale regime te ontkennen. Natuurlijk, de misdaden van de nazi's waren veel verschrikkelijker dan die van de communisten in de DDR. Maar de onderdrukking van de Oost-Duitse bevolking heeft ook veel leed veroorzaakt. Waarom sloot Wolf daarvoor z'n ogen? Waarom werkte hij samen met gevaarlijke mensen als Mielke? Waarom weigerde hij niet mee te werken aan de onderdrukking? Een duidelijk antwoord geeft Wolf niet, maar op het eind licht hij wel een tipje van de sluier op: *'Een groot deel van mijn leven en mijn carrière heb ik ervoor gekozen om geduldig af te wachten.'*

Ruud Slotboom

auteurs wat variatie optreden in de namenlijst en vaak wordt er nog een tiende naam aan toegevoegd. Dit is dan een tijdgenoot en vaak de heer aan wie het werk is opgedragen.

Ondermeer door de werken van Jacob van Maerlant ontstaat in de dertiende eeuw bij adel en burgerij het besef van een wereldgeschiedenis waarin de 'negen besten' vaak het historisch kader bepalen.

Jos Trippenzee.

LESMATERIAAL VREDE VAN MUNSTER



Aanbieding van het lesmateriaal aan de Prins van Oranje.

Basisvorming:

VBO/MAVO set leerlingenkatern/docentenhandleiding f17,50 (ISBN 90399 14664); set 32 katernen en docentenhandleiding f22,50 (ISBN 90399 14672).

HAVO/VWO set katern/docentenhandleiding f17,50 (ISBN 90399 14680); set 32 katernen en docentenhandleiding f25,- (ISBN 90399 14699).

Tweede Fase:

HAVO set van 1 katern en 1 handleiding f22,50 (ISBN 90399 14745); set van 10 leerlingenkaternen en een docentenhandleiding f50,- (ISBN 90399 14753).

VWO set katern/docentenhandleiding f22,50 (ISBN 90399 14761); 10 katernen met docentenhandleiding f50,- (ISBN 90399 1477x).

Basisonderwijs:

1 katern f15,-; 15 katernen f25,- (ISBN 90399 14486).

G. Groenveld, *T'is ghenoegeh, oorlogsmannen*, 88 blz., 56 ill., f14,50.

CD-ROM Basisvorming vbo/mavo, circa f35,-.

Alle prijzen zijn inclusief verzendkosten.

Bestellen: SDU/Servicecentrum Uitgevers, tel. 070-378 9880, fax 070-378 9783.

Kleiookrant

ing beperkt
ca-onderwijs
itatie door veelheid aan opleidingen
ronduit 'ongewenst' dat universi-
taire instellingen zich telkens la-
ten verleiden tot het creëren van
telema-

al behaalt uiteindelijk
een redelijk perce-
de eindstreep. Bij
dingen is meer
gemeun

Voor zestig procent van het voortgezet onderwijs

GESCHIEDENIS WEG!

Sommige snelle schoolleiders in het vbo/mavo hebben hun geschiedenissectie de ramp al meegedeeld: geschiedenis en staatsinrichting zal op hun school in de bovenbouw niet meer worden aangeboden zodra het vmbo in werking treedt.

Deze schoolleiders kiezen voor een beperkt aantal vakken die de leerlingen in de, dan zeer beperkte vrije ruimte van hun studierichting nog mogen kiezen. In de plannen voor de nieuwe bovenbouw van wat dan vmbo zal gaan heten, komen er drie leerwegen (een theoretische, een beroepsgerichte en een gemengde), waarin steeds vier sectoren worden onderscheiden: techniek, economie, landbouw en zorg en welzijn.

In iedere leerweg en in iedere sector kiest de leerling een examenpakket van zes vakken. Daarbij kent iedere leerweg een gemeenschappelijk deel, waarin Nederlands en Engels voor iedere leerling verplicht zijn. Er zijn nog enkele vakken verplicht, maar die hebben geen examenstatus. In het zogenaamde sectordeel worden vier vakken als een geheel aangeboden die voor die betreffende sector als belangrijk worden gezien voor de doorstroming. Tenslotte is er de vrije ruimte, waarin twee vakken kunnen worden gekozen uit een aanbod van vijftien.

En hier ontstaat een probleem voor de scholen. Is het in het huidige vbo al niet gebruikelijk alle vakken aan te bieden, de huidige en toekomstige financiële onzekerheden doen veel schoolleiders nu al kiezen voor een beperkt aanbod. Scholen zijn volstrekt autonoom in deze keuze.

Als vak komt geschiedenis en staatsinrichting in het vmbo alleen voor in het vrije deel van de gemengde en van de theoretische (zeg maar de oude mavo-richting) leerweg. Scholen met het accent op de theoretisch leerweg (de huidige mavo's en SG's) zullen wel de neiging hebben zoveel mogelijk vakken aan te bieden uit concurrentie overwegingen. Ook daar gelden echter financiële limieten en menig kleiner instituut zal niet voor geschiedenis kiezen.

Wat de uren betreft, de leerlingen die nog voor ons vak kunnen kiezen, krijgen in totaal 400 uur, waarvan al 200 gereserveerd is voor de basisvorming. Voor de overige leerlingen geldt dat het geschiedenisonderwijs afgesloten zal worden in het tweede leerjaar, in 200 uur.

De betrokken leraren zullen moeten wennen aan een somber toekomstbeeld: 60% van de leerlingen in het VO zal bijna geen geschiedenis en staatsinrichting meer kunnen kiezen en als ze het kiezen, dan zal er in ieder geval minder tijd aan besteed worden.

Namens de Commissie VBO/MAVO
Ron Hendriks

Didactiek- en activiteitencommissie

Readers te bestellen

Eind januari is de Didactiekconferentie van de VGN 'Een vak met verbeelding' gehouden.

Readers van deze conferentie zijn nog te bestellen door f25,- over te maken op postgiro

1416789 ten name van L. Nolet te Nijmegen onder vermelding van 'reader conferentie'.

Vergeet u vooral niet uw adres te vermelden. Het gebeurt nogal eens dat er geld wordt overgemaakt, maar dat het volstrekt onduidelijk is naar wie de reader gestuurd moet worden.

Louis Nolet

Voor de reis naar Rusland zijn nog enkele plaatsen open! Geïnteresseerd? Bel Johan Raven, telefoon 058-2574050.

De informatie over de VGN-jubileumreis naar St. Petersburg van 25/4 tot en met 5/5 stond in Kleio 8/1997, blz. 60.

Commissie Cliomatica

Bijscholing

Allereerst: wie denkt in de zomervakantie nog de energie te hebben voor een bijscholing op het gebied van COO, die leze het volgende.

De universiteit van Leiden organiseert van 12 tot 26 juni voor de derde keer een Zomerschool over nieuwe media en computertechnieken voor historici. De Zomerschool bestaat uit een aantal cursussen die los van elkaar kunnen worden gevolgd. Nadere informatie kan worden

aangevraagd bij het secretariaat van de Zomerschool, tel. 071-5272742 / E-mail: Mulder@rullet.leidenuniv.nl Men moet ingeschreven hebben voor 1 mei 1998.

Aan de cursussen is natuurlijk wel een prijskaartje verbonden. U kunt uitgaan van f250,- per dag, inclusief natje en droogje. Maar wellicht willen rectoren wel betalen? Het is a. bijscholing; b. in vrije tijd; c. over nieuwe media.... Studenten en baanlozen krijgen reductie.

12/6:	Opstapcursus Windows 95
15/6 t/m 16/6:	Bewaren van Machine Leesbare Gegevensbestanden
15/6 t/m 16/6:	Structureren en ontsluiting van teksten
17/6 t/m 19/6:	Structureren en ontsluiting van teksten voor het WWW
17/6 t/m 19/6:	Statistiek voor historici
22/6 t/m 23/6:	Database-technieken voor historici
24/6:	Elektronische hulpbronnen voor historici op Internet
25/6 t/m 26/6:	Retrieval en analyse van historische teksten met TACT
22/6 t/m 26/6:	Digitale beeldverwerking voor bibliotheken en archieven

Sites op Internet

Behoorlijk wat informatie over de klassieke geschiedenis treft u aan op

<http://www.showgate.com/medea/grklink.html>

Om maar wat te noemen: de route die is afgelegd door Alexander de Grote, torsië-artillerie in de Griekse wereld, Griekse mythen, Midderraanse archeologie, genealogische gids van de Griekse mythologie, wereldwonderen, Kaarten van Griekenland en de Odyssee.

Een andere site over de Griekse wereld is die van de Universiteit van Pennsylvania: http://www.museum.upenn.edu/Greek_World/Intro.html

Wat minder informatie dan de vorige site, maar aardig omdat er aandacht wordt geschonken aan het huis, de meubels, het leven van de vrouw en dat van de man.

De Eerste Wereldoorlog staat centraal op: <http://www.worldwar1.com/> Wat is daar zoal te zien? Dat is nauwelijks te zeggen, want deze site is druk in beweging. Maar in ieder geval de telegrammen gewisseld tussen Nicky en Willy, Dodencijfers, Gallipoli, de Loopgravenoorlog en Woodrow Wilson.

Iets over de beruchte Spaanse griep van 1918? Een Amerikaanse onderwijsgroep, The American Experience, heeft daarover deze site opgezet:

<http://www.pbs.org/wgbh/pages/amex.influenza/> Op deze site kunt u een videoband over de influenza bestellen voor \$19,98, en ook banden over diverse presidenten, Geronimo, Lindbergh, enzovoort.

Eén van mijn lievelingssites is "Banned Books On-Line", de site waar een collectie boeken te vinden is die om een of andere reden ooit zijn verboden. Een goudmijn, want het zijn de minste boeken niet die verboden zijn! Om maar wat te noemen: *Canterbury Tales* van Chaucer, de *Decamerone* van Boccaccio, *Moll Flanders* van Daniel Defoe, *Candide* van Voltaire, *The Rights of Man* en *The Age of Reason* van Thomas Paine, de bijbel en de koran. Ieder boek is om niet te downloaden en delen ervan zijn zeker bruikbaar in de les. De site is te vinden op:

<http://www.cs.cmu.edu/People/spok/banned-books.html>

www.pmvo.nl

is de website van het Procesmanagement Voortgezet onderwijs. Hier kunt u informatie inwinnen over alle veranderingen in het onderwijs, bijvoorbeeld de invoering van de leerwegen en het vmbo!

Het aanzien van 1996 op cd-rom

Bij wie staat niet - gewoonlijk in een verscholen hoekje - een stapeltje verstofte 'Het aanzien van ...'? Tijdgebonden foto's, veel vorsten, oubollig commentaar. Toch is de aanschaf van de nieuwste uitgave in deze reeks een regelrechte aanrader. Niet eens zozeer vanwege het fotoboek, ofschoon de druktechniek ongetwijfeld vooruit is gegaan, maar meer omdat er gratis het *Jaaraanzien 1996* wordt bijgeleverd. Dat is een cd-rom met daarop een kalender over 1996, met gebeurtenissen per dag, maar ook gesorteerd per onderwerp en categorie. Met gesproken woord, bijvoorbeeld een fragment Bill Clinton, met fraaie foto's, bijvoorbeeld van de begrafenis van president Mitterrand en met wat filmpjes. Deze cd-rom kunt u heel goed uw leerlingen in handen geven bij een of andere opdracht die betrekking heeft op het jaar 1996.

Het aanzien van 1997. Twaalf maanden wereldnieuws in beeld (Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht 1998) prijs f29,95, ISBN 90 274 6297 6.

Oproep

Met de invoering van basisvorming is omgevingsonderwijs opgenomen in de kerndoelen.

Hoe wordt de historische omgeving nu in het vak geschiedenis en staatsinrichting benaderd?

Deze vraag staat centraal in het afstudeerproject van Jeroen van der Vliet, student aan de lerarenopleiding geschiedenis van de Hogeschool Rotterdam en Omstreken. In het onderzoek richt hij zich vooral op de ontwikkeling van historische vaardigheden en de samenwerking met andere vakken in de basisvorming.

Docenten die zelf projecten hebben ontwikkeld over de geschiedenis van de eigen omgeving worden vriendelijk verzocht contact op te nemen.

Jeroen van der Vliet,
Binnenkadijk 372, 1018 AZ Amsterdam.
Tel/fax 020-6208625/E-mail
marbles@euronet.nl

Lespakket Olympische Spelen

Sport voor allen



Onlangs ontving u op school een folder van het NOC*NSF over een lespakket, dat speciaal is gemaakt voor de eerste en tweede klassen VO. Het bestaat uit de lessenserie 'Sport voor allen' en een docentenhandleiding, met daarbij het klapstuk: acht

schitterende grote kleurenposters!

Alleen al hierom moet u onmiddellijk het aanvraagformulier voor een gratis lespakket opsturen!

Nu na de in vele opzichten goed geslaagde Spelen in Japan de interesse nog ruim aanwezig is - en over twee jaar is het natuurlijk weer zover - is het een goed moment om samen met andere collega's of alleen in de geschiedenisles de leerlingen in te voeren in allerlei ins en outs van de Olympische Spelen. De Griekse voorgeschiedenis uiteraard, maar zeker ook de Olympische gedachte van Pierre de Coubertin, de Spelen in de politiek en als propagandamiddel (Berlijn 1936 bijvoorbeeld), de positie van vrouwen in de sport, de invloed van de Spelen op het zelfbewustzijn van Derde Wereldlanden, de economische factor - er komt van alles aan de orde.

Het lesboekje voor de leerlin-



gen is goed te kopiëren. Het bevat vier lessen met een korte informatieve tekst en veel vragen en opdrachten.

De lessenserie sluit af met een 'Olympische sportdag', maar daar heeft u natuurlijk de sectie lichamelijke opvoeding bij nodig.

Er is toch heel wat gebeurd sinds een bakker uit Elis in 776 v. Chr. als hardloper voor het eerst winnaar werd!

Mocht de folder kwijt zijn geraakt:
NOC*NSF, Sector Olympische Beweging, Postbus 302, 6800 AH Arnhem.
Tel 026-4834498 / fax 026-4834468.

Teylers Museum

Maria Sibylla Merian (1647-1717)
Kunstenares en onderzoekster

Tot en met 1 juni wordt in het Teylers Museum in Haarlem een overzichtstentoonstelling gehouden van het werk van Maria Sibylla Merian. Haar handgekleurde bloemen- en insectenboeken en vele losse aquarellen zijn te zien. Ook werk van tijdgenoten is opgenomen en een aantal natuurhistorische objecten, die door tekenaars gebruikt werden.

Alles bij elkaar wordt er een goed beeld gegeven van de natuurhistorische tekenkunst rond 1700. Bijzonder is, dat op deze tentoonstelling ook een aantal tekeningen te zien is uit Russisch bezit. Ze zijn door Peter de Grote van Merian gekocht tijdens zijn verblijf in Holland in 1717.

Behalve 'botanisch kunstenaar' was Maria Sibylla Merian, die ook twee dochters grootbracht, een belangrijk wetenschapper op het gebied van insecten, en zakenvrouw; zij handelde in dierpreparaten en verven, gaf tekenles en produceerde haar eigen boeken. Zij woonde op diverse plaatsen in Europa, Frankfurt, Neurenberg en Amsterdam onder andere. Haar grote werk maakte zij over de insectenwereld van Suriname, waar ze in 1699 naartoe ging om vlinders en planten te onderzoeken. Hierin laat zij de samenhang tussen fauna en flora zien. Het boek is tot ver in de 18e eeuw herdrukt.

Bezoekadres: Spaarne 16, Haarlem.

Nu leverbaar

Honderd jaar vrouwen- en mannenwerk

De geschiedenis van honderd jaar verdeling van arbeid en zorg tussen vrouwen en mannen.

Een uitgave voor het voortgezet onderwijs naar aanleiding van de herdenking van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid 1898.



Honderd jaar vrouwen- en mannenwerk

Corrie van Eyl,
Bregje Pel,
Janneke Riksen en
Marianne Zewald
9003 310637 f 11,50

Bel voor meer informatie onze Docentenlijn (0575) 59 48 80 of stuur een e-mail: info@thieme.nl

Thieme

Honderd jaar Vrouwen- en mannenwerk

De KPC-groep organiseert, in samenwerking met de auteurs van het katern *Honderd jaar mannen- en vrouwenwerk* en het Amsterdams Historisch Museum, in mei twee keer de workshop:

'praktische opdrachten', 'onderzoek doen' en museumbezoek

Voor '100 jaar mannen- en vrouwenwerk' is gekozen om twee redenen.

* Ten eerste sluit het thema aan bij een aantal herdenkingsactiviteiten van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid die honderd jaar geleden werd gehouden. In het kader hiervan is speciaal voor het voortgezet onderwijs het katern *Honderd jaar mannen- en vrouwenwerk* gepubliceerd. Dit lesboekje is bedoeld voor jongens en meisjes uit alle lagen van het voortgezet onderwijs en biedt veel mogelijkheden voor praktische opdrachten en onderzoek doen.

* Daarnaast past het thema binnen het examenonderwerp 1999-2000: 'Nederland 1880-1919: Een nieuwe eeuw, nieuwe verhoudingen?'

Medewerkers van de educatieve dienst van het Amsterdams Historisch Museum zullen de bijeenkomst afsluiten met een rondleiding over de tentoonstelling: "Beroep Huisvrouw 1898-1998; 100 jaar huisvrouwenleven in de grote stad."

Programma

13.00 Ontvangst
13.15 Workshop praktische opdrachten rond het thema "100 jaar mannen en vrouwenwerk". Elke deelnemer aan de workshop ontvangt een exemplaar van het katern.
14.45 Thee
15.00 Rondleiding door de tentoonstelling
16.15 Afsluiting. U kunt als u wilt nog een bezoek aan het Amsterdams Historisch Museum brengen

Data: 20 mei of 27 mei 1998.
Plaats: Amsterdams Historisch Museum.

U kunt u opgeven bij de de Conferentiedienst van de KPC-groep, uiterlijk voor 23 april. Tel. 073-6247247.

Amsterdam Historisch Museum

**Beroep Huisvrouw
1898-1998:
100 jaar huisvrouwenleven
in de grote stad**

Deze tentoonstelling is te zien tot 16 augustus. Centraal staat de vrouwenarbeid binnenshuis en de veranderingen in de taken van de huisvrouw de afgelopen eeuw.

Hij begint in 1898: huishouden in een standenmaatschap met grote verschillen tussen de bovenlaag van de samenleving, eenvoudige huishoudens en arbeidersgezinnen, de komst van de eerste huishoudscholen (voor meisjes van goede huize) en de 'dienstbodenkwesatie'.

De jaren 20 en 30 worden gekenmerkt door de komst van gas, water en electra in huis op grote schaal. Daardoor veranderde het werk in huis ingrijpend.

Na de Tweede Wereldoorlog valt de nadruk op het gezin als 'hoeksteen van de samenleving', 'het rijk van de vrouw', de toenemende welvaart in de jaren 60 en op het veranderen van de rollen van man en vrouw in de laatste decennia en de invloed daarvan binnenhuis.



Supermarkt in 1959.

bij de afgelopen gemeenteraadsverkiezingen. Bij de landelijke verkiezingen zal dat wel wat beter gaan, maar het is een slechte zaak dat in een overmaat van negativisme bij de politieke partijen ook goed willende jongeren zo weinig geïnformeerd worden op een moment dat ze echt wel wat kunnen gebruiken.

Aan deze twee boekjes heb je heel wat.

Ze geven allereerst informatie over ons kiessysteem en de wording van de politieke partijen. Daarmee zijn al heel wat termen en begrippen aan de orde gekomen en is het gedachtengoed van de grote stromingen genoemd.

Al snel wordt gestart met de zetels die te verdelen zijn, de lijsttrekkers en waar het eigenlijk om gaat, de standpunten van de diverse partijen op allerlei gebieden. Deze zijn geordend naar probleem, wat mij veel beter bevalt dan die lange lijsten doelstellingen.

De boekjes zijn dun, voorzien van vragen en opdrachten die de leerlingen zelfstandig kunnen doorwerken, keurig uitgegeven en goedkoop. Van harte aanbevolen als voorbereiding

voor latere kiezers en echt niet te kinderachtig als je al 18 bent!

De docentenhandleiding wordt geleverd op diskette. Je kunt zaken uitprinten en aanpassen. Hier staan ook de antwoorden op de vragen en de uitgebreide verkiezingsprogramma's.



H.M.J. Francort, *Verkiezingen. Wat willen de politieke partijen?* (Actua Uitgeverij, Valkseweg Oost 49, 6741 ZL Lunteren, tel/fax 0318-482210) vbo/mavo, 64 blz - havo/vwo 76 blz, prijs f12,95, meer dan 20 stuks f9,95, meer dan 40 stuks f8,95. Docentenhandleiding f15,-. Prijzen exclusief verzendkosten.

Keerpunten

TELEACNOT
educatieve
omroep

Op zondag 5 april start een serie korte films op TV2, waarin telkens een andere politieke gebeurtenis in de geschiedenis wordt behandeld. Tussen de eerste uitzending over de zeeslag tegen de Spaanse Armada in 1588 en het Tet-offensief in Vietnam in 1968 komen nog elf belangrijke episodes tot leven.

De programma's zijn ook op video verkrijgbaar. Een VHS-tape kost f260,-. Bestellen: tel. 0900 1344.

UNESCO- Koerier

Unesco-Koerier is een fraai maandblad dat wordt uitgegeven in vele landen ter wereld in de landstaal, ook in Nederland. Vaak zijn er themanummers over een of ander cultureel of historisch onderwerp. Er zullen wel scholen zijn die er een abonnement op hebben, maar voor alle zekerheid: door een geschiedenis-

Verkiezingen 1998

***Wat willen de politieke
partijen?***

Onder deze titel zijn twee boekjes verschenen, een vbo/mavo-versie en een voor havo/vwo, waarin heel wat zaken die kiezers zouden moeten weten als ze gaan stemmen, aan de orde komen. Het verwijt aan jongeren, dat het ze allemaal niets interesseert, mag dan misschien niet altijd onjuist zijn, helemaal terecht is het zeker niet! Er zijn mensen genoeg geweest die voor het eerst gingen stemmen en met geen mogelijkheid zinnige informatie konden krijgen

docente werd de voorlichter van het Unesco Centrum Nederland geattendeerd op het eindexamenonderwerp Middeleeuwen. Hij heeft nog wat oude nummers liggen, die in dat kader de moeite waard zijn. Deze zijn los te bestellen en kosten f2,50 per stuk (excl. verzendkosten).

Het gaat om: nr. 216 'Kaarten en kaartenmakers'. Ook zijn interessant: nr. 202 'Op zoek naar het verleden. De geschiedenis opbouwen' over historici en visies op het verleden en nr. 201 'Op zoek naar het verleden. Geschiedenis en herinnering', waarin o.a. een artikel over de kroniekschrijvers van de islam.

Voor verdere informatie: UCN, L. van der Zee, voorlichter, tel. 020-6730100.

VREDE VAN 1648 MUNSTER 1998

In het kader van het herdenkingsjaar 350 jaar Vrede van

Munster 'Nederland in

Europa' zijn op 14 maart

een aantal tentoonstellingen geopend waarin ieder muse-

um vanuit de eigen collectie

en achtergrond de Vrede

van Munster belicht.

DELFT

Legermuseum

Van Maurits naar Munster. Tactiek en triomf van het Staatse leger

Hier wordt ingegaan op de militaire hervormingen van Prins Maurits die zo'n grote

rol speelden bij het verloop van de tweede helft van de 80-jarige oorlog, te beginnen bij de overwinning bij Nieuwpoort in 1600. Er zijn informatieve historische scènes te zien en uitrustingsstukken, wapens, tactische geschriften en als klapstuk het strijdharnas van de prins zijn uitgestald.

13 maart t/m 3 januari 1999.
Korte Geer, 2611 CA Delft.

Stedelijk Museum Het Prinsenhof

Beelden van een strijd. Oorlog en kunst vóór de Vrede van Munster, 1621 - 1648

'Oorlogskunst' kwam in de Noord-Nederlandse schilderkunst pas tot bloei in het begin van de 17e eeuw. De successen van de Republiek in de strijd tegen de Spanjaarden deed de vraag naar afbeeldingen van soldaten en gevechten toenemen. Kunstenars speelden in op deze vraag. Er kwamen schilderijen van historische gebeurtenissen en plaatsen, maar ook van fantasie-gevechten, overvalscènes

en plunderingen. Een groot aantal daarvan is hier tentoongesteld.

Verder wordt op de tentoonstelling aan de hand van prenten en penningen een overzicht gegeven van de strijd tegen Spanje vanaf 1621, toen het 12-jarig Bestand afliep, tot 1648.

14 maart t/m 14 juni,
Sint Agathaplein 1,
2611 HR Delft.

ROTTERDAM

Historisch Museum Rotterdam

De vrede verbeeld. Prenten uit de Atlas van Stolk

Op deze tentoonstelling zijn circa zestig prenten te bewonderen. Ze gaan in op allerlei zaken die met de 'Vrede' samenhangen: het sluiten en de afkondiging van de Vrede van Munster, de aankomst der gezanten voor de onderhandelingen, en vreugdevuren, brandende pektonnen en vuurwerk bij de festiviteiten na de afkondiging. Ook zijn er allegorische prenten te zien,



De prinsen Maurits en Frederik Hendrik (schilderij van A.P. van de Venne, 1589-1662; foto Tom Haartsen)

die ter gelegenheid van de vrede gedrukt werden. Ter vergelijking zijn ook prenten opgenomen die betrekking hebben op de vredes van Breda (1667), Nijmegen (1678) en Rijswijk (1697).

14 maart t/m 28 juni, Het Schielandshuis/Atlas van Stolk, Korte Hoogstraat 31, Rotterdam.

UTRECHT

Centraal Museum

Tegen de vrede. Utrecht en de vredesonderhandelingen in Munster

Het gewest Utrecht was tegen de vrede! Op deze tentoonstelling in de Utrechtse Domkerk, staat haar onderhandelaar Godard van Reede van Nederhorst centraal. Hij was de belangrijkste dwarsligger van de onderhandelaars uit de verschillende gewesten en heeft zijn verzet heel lang, ook toen de Staten-Generaal zich al voor de vrede had uitgesproken en ook Frederik Hendrik van mening was veranderd, zijn vol gehouden. De ingewikkelde verhoudingen in de provincie Utrecht en de rol van de Van Reedeclan worden op de tentoonstelling uitgebreid toegelicht.

14 maart t/m 7 juni, Domkerk, Utrecht. Toegang gratis.



Gegoed gezin aan de maaltijd, 1627. Te zien in het Catharijneconvent.

Museum Catharijneconvent

Geloven in verdraagzaamheid

Deze tentoonstelling laat iets zien van de godsdienstige groeperingen die er in de 17e eeuw in de Republiek waren: gereformeerden, lutheranen, katholieken, doopsgezinden, remonstranten en joden. Dat was nogal uniek. Godsdienstige verdraagzaamheid, zoals wij die nu kennen, bestond destijds niet, maar in het licht van die tijd was de Republiek behoorlijk tolerant. In de meeste landen immers schreef de overheid het geloof voor aan haar onderdanen. Hier was bij de Unie van Utrecht in 1579 persoonlijke gewetensvrijheid vastgelegd. Wel waren de leden van de gereformeerde kerk in ieder opzicht bevoordeeld. Voor de overige geloven gold dat men slechts in schuilkerken het eigen geloof kon beleven.

Bij de tentoonstelling is ook een audiovisueel programma over de religieuze ontwikkelingen in de 16e en 17e eeuw ontwikkeld.

14 maart t/m 26 juli, Nieuwegracht 63, 3503 RM Utrecht.

DOCUMENTATIE

Al deze exposities zijn op internet te bezoeken op de eigen website <http://www.vvm.nl>. Ook is er een rijk geïllustreerde bundel artikelen verschenen waarin alle thema's van deze tentoonstellingen aan de orde komen (Waanders Uitgevers, Zwolle 1998, 232 blz., f55,-) en een meertalige cd-rom over de Vrede (niet te verwarren met de SDU-cd-rom voor vbo/mavo!). Beide zijn verkrijgbaar bij een van de musea.

Verder ontving u bij het vorige nummer van KLEIO een extra-dik *Historica*-themanummer als gratis cadeau van het Ministerie van OC&W, waarin in het kader van de herdenking van de Vrede van Munster vrouwen in verband

met het jaar 1648, en met latere oorlogsjaren en perioden van opstand, worden besproken. Ook gaat aandacht uit naar het optreden van vrouwen in de Republiek in de 17e eeuw op sociaal, economisch en juridisch terrein. U heeft hiermee de mogelijkheid de geschiedenis van mannen én vrouwen in de periode rond Munster aan de orde te stellen in de klas.



Een eigen aandeel in de vaderlandse geschiedenis!

BRIEVEN
AAN DE
TOEKOMST
15.05.98

Om het project 'Brieven aan de Toekomst' te laten slagen zoeken wij héél véél mensen die hun directe omgeving – familie, vereniging, werk, school, straat – enthousiast maken om ook een brief te schrijven op 15 mei 1998.

Wilt u ook mee werken om het project 'Brieven aan de Toekomst' tot een groot succes te maken, vul dan bijgaande bon in en wij houden u op de hoogte.

15 mei 1998 zal een bijzondere dag worden. Dan worden alle Nederlanders in binnen- en buitenland opgeroepen om in een brief 'aan de toekomst' hun dag te beschrijven. Zo wordt 15 mei 1998 de best gedocumenteerde dag van de geschiedenis. Over honderden jaren weet men dan precies hoe het leven van gewone mensen in Nederland anno 1998 er uit zag.

Ik wil van harte meewerken om het project 'Brieven aan de Toekomst' tot een succes te maken.

Naam: _____

Adres: _____

Postcode en woonplaats: _____

Telefoonnummer: _____

Ik ben van plan om iets op te zetten om mijn omgeving enthousiast te maken:

- ☐ familie ☐ straat ☐ school ☐ werk ☐ vereniging ☐ verzorgingstehuis
☐ anders, namelijk _____

☐ Ik wil graag helpen om in mijn woonplaats affiches en dergelijke te verspreiden.

☐ Ik wil artikelen over het project schrijven in _____

☐ Ik ben van plan om de informatie te gebruiken in het radio- of televisieprogramma _____

Opmerkingen: _____

S.v.p. opsturen naar: Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Werkgroep 'Brieven aan de Toekomst', Lucasbolwerk 11, 3512 EH Utrecht, fax: 030-2334047.

De Universiteit van Amsterdam presenteert:

DE STADSGESCHIEDENIS VAN ROME

Serie lezingen en excursies



Toen Amsterdam werd gesticht, woonden er al tweeduizend jaar mensen aan een doorwaadbare plek in de buurt van de Tibermonding. Volgens de Romeinse traditie stichtten Romulus en Remus Rome op 21 april 753 voor Christus. Aan de geschiedenis van deze stad, van een nietige nederzetting tot de metropool van het Romeinse Rijk, van een veel te wijd in de jas zittende pauselijke woonplaats tot de huidige hoofdstad van Italië, zal een reeks colleges worden gewijd.

Het bijzondere van de Romeinse stadsgeschiedenis is gelegen in het enorme tijdsbeslag van 28 eeuwen en in het feit dat de stad zowel hoofdstad van een wereldrijk was als van een wereldreligie en van een nationale staat. Eén van de terugkerende thema's is de kwestie van de continuïteit. Telkens weer wordt er zowel door pausen als door de Italiaanse overheid van de stad teruggegrepen op de klassieke oudheid als cultureel en politiek voorbeeld. Daarmee krijgt het begrip *Eeuwige Rome* zijn inhoud.

Centraal in de colleges staat de vormgeving van de stedelijke ruimte en die van de gebouwen die kenmerkend zijn voor de verschillende perioden. De stedelijke functies en de veranderende ideeën achter gebouwen en ruimtelijke inrichting komen als verklaring voor de vormgeving aan de orde.

De colleges worden gegeven door specialisten op het gebied van de Romeinse stadsgeschiedenis. Behalve de colleges zijn er drie excursiedagen, één gewijd aan Rome in de keizertijd, waarvoor de deelnemers naar Brussel gaan, één aan het Rome van de zestiende eeuw (Haarlem) en één aan de strijd om Rome als hoofdstad van het eengemaakte Italië (Oudenbosch). De excursies naar Brussel en Oudenbosch worden gemaakt per autobus.

Plaats en tijd

De lezingen worden gehouden in de aula van het Stedelijk Museum op maandag en donderdag van 11.00 tot 13.00 uur, in de periode april/mei. De drie excursies zullen de hele dag duren.

Kosten

De kosten bedragen f400,-. Hierbij zijn de excursies inbegrepen en een bundel met artikelen over de onderwerpen die in de lezingen worden behandeld.

Aanmelding en verdere informatie

Ineke van Tol, tel. 020-525 4471, op maandag en donderdag van 9.00 tot 10.30 uur.



*Wil Harms-Massen.
Doceert aan het
Comenius College
in Hilversum.
Speelt in haar vrije
tijd harp. Start in
september '98 met
de Tweede Fase.*

De Tweede Fase. Wat verandert er voor mij?

Wil Harms heeft twee passies: harpspelen en lesgeven. Over de harp kunnen we kort zijn, dat heeft ze helemaal in haar vingers. Het lesgeven ook. Alleen, hoe gaat dat in de Tweede Fase? Het lijkt haar een prima idee om wat meer zelfwerkzaamheid voor haar leerlingen te hebben. Maar het wordt een hele overgang. Zowel voor de manier van lesgeven als voor de methoden.

Daarom is het goed voor Wil en haar 17.960 collega's om te weten dat er een uitgever is van onderwijsmateriaal die haar begrijpt en voor haar klaar staat: Nijgh Versluys. Niet alleen met volledig op de Tweede Fase afgestemd onderwijsmateriaal, maar ook met workshops en een informatiekant. Kortom een prima partner om de toekomst mee in te gaan.

Wilt u, net als Wil Harms, er straks helemaal klaar voor zijn.

Bel: 035 548 24 70 en we houden u, geheel vrijblijvend, van alle ontwikkelingen op het gebied van het onderwijsmateriaal op de hoogte.

Nijgh Versluys
THUIS IN HET ONDERWIJS
Ook in de Tweede Fase!

Spiegel

historiael

het maandblad voor geschiedenis en archeologie

**Het laatste nieuws
over het verre verleden
leest u in Spiegel Historiael**

**Nu met een uniek
welkomstgeschenk!**

fantastisch
aanbod
voor nieuwe
abonnees



Al dertig jaar lang is Spiegel Historiael het meest toonaangevende geschiedenismagazine. De meest uiteenlopende onderwerpen komen diepgaand en prettig leesbaar aan de orde, en worden recente ontdekkingen overzichtelijk weergegeven.

Een abonnement op Spiegel Historiael is nu nog interessanter. U ontvangt niet alleen negen keer per jaar het magazine met de nieuwste achtergronden van de actuele geschiedenis in de bus. Maar daarnaast krijgt u ook het unieke fotoboek 'Dit kritisch weerzien' geheel gratis (winkelwaarde f 49,50). Waarin u een bijzonder beeld krijgt van de geschiedenis aan de hand van de beste foto's van veertig jaar Stichting World Press Photo.

**Dus aarzel niet langer en neem nu een abonnement.
U kunt natuurlijk ook iemand anders verrassen!**

Antwoordkaart

Ik begin 1998 goed en neem een jaarabonnement op Spiegel Historiael.
Als welkomstgeschenk ontvang ik het unieke fotoboek 'Dit kritisch weerzien'.

- ☐ Jaarabonnement voor f 97,50
- ☐ studenten/CJP-abonnement voor f 69,50
(kopie van inschrijfbewijs of kaart bijsluiten)

Bedrijf/Instelling:

Naam en voorletters:

m/v

Adres:

Postcode en plaats:

Telefoon:

Fax:

Datum:

E-mail:

Handtekening:

Deze bon is geldig tot en met 1 juli 1998

Sdu Uitgevers



bron van informatie voor beslissers

Spiegel Historiael
verschijnt negen keer per jaar.
Drie keer per jaar verschijnt
er een dubbelnummer.



Stuur deze bon in een
open enveloppe
zonder postzegel naar:
Spiegel Historiael
Antwoordnummer 10734
2501 WB Den Haag



Nieuw

Geschiedenis tweede fase

Sfinx

geen echt raadsel
want u lost het
toch zo op!

De mythische sfinx, wakend aan de stadspoort van Thebe, stelde aan voorbijgangers bijna onoplosbare vragen. Alleen Oedipus wist het raadsel van de sfinx op te lossen en hem daardoor te verslaan. Treden u en uw leerlingen in de voetsporen van Oedipus?

Sfinx bestaat uit informatieboeken en onderzoeksboeken voor havo en voor vwo tweede fase. Het is een schitterende methode boordevol bronnen en illustraties. *Sfinx* is gericht op zelfwerkzaamheid van de leerlingen, oefent ze in 'leren leren' en stelt (onderzoeks)vaardigheden centraal.

Sfinx verschijnt in het voorjaar van 1998.

Wilt u meer weten over deze uitgave geschiedenis voor de tweede fase havo/vwo?

Bel dan onze Docentenlijn: (0575) 59 48 80.

Een e-mail sturen kan ook: info@thieme.nl

Meer informatie over onze uitgaven kunt u vinden op Internet: <http://www.thieme.nl>

2^e
fase


Thieme

vernieuwing die werkt

Lijst van commissies

• Commissie PABO

Marjan de Groot, *voorzitter*,
Derde Rompert 3, 5233 AE Den Bosch.
Tel. 073-6420692.
Frans van Baal, *secretaris*,
Lancasterdreef 25a, 8251 TE Dronten
Theo Beker, *thesaurier* 8,
6525 ES Nijmegen. Tel. 024-3555224.
Marjolijn du Jour, *Dibbetsstraat* 41,
2518 PN Den Haag. Tel. 070-3651027.
Francien van der Meer, *Grevelingen* 90,
1826 AP Alkmaar. Tel. 072-5611297.
Cees van der Kooij, *De Hulst* 53,
9301 PC Roden. Tel. 050-5018947.

• Commissie Havo/Vwo

Elise Storck, *voorzitter*, *Elzenbroek* 25,
4822 XE Breda. Tel/fax 076-5420592.
Theun Dankert, *secretaris*, *Oudestreek* 4,
9354 AG Zevenhuizen. Tel. 0594-631734.
Genio Ruesen, *Zwaluw* 12,
8103 AR Raalte. Tel. 0572-357388.
Leo Dalhuisen, *Kortenaerlaan* 18,
2121 XK Bennebroek. Tel. 023-5849441.
Annemargreet Boesveldt,
Graaf Florislaan 44, 1405 BV Bussum.
Tel. 035-6923828, fax 035-6923818.
Peter Westerveld, *Breehoven* 7,
6721 SP Bennekom. Tel. 0318-418052.

• Commissie Vbo/Mavo

Edward Schenk, *secretaris*,
Fokke Simonszstraat 20, 1017 TG
Amsterdam. Tel. 020-6234213.
Ron Hendriks, *Middenweg* 83,
1098 AG Amsterdam. Tel. 020-6682237.
Marijke Meuwissen, *Kwartelstraat* 34bis,
3514 EW Utrecht. Tel. 030-2731670.
Toon Theeuwen, *Hoogakker* 2,
5802 MA Venray. Tel. 0478-586927.
Theo van Zon, *Koewei* 71,
6843 ZJ Arnhem. Tel. 026-3818285.
Harm van Dam, *Dijkhof* 31,
6715 DV Ede. Tel. 0318-630058.
Ronald Polak, *Beverhoeve* 26,
3831 TG Leusden. Tel. 033-4941183.

• Commissie Bavo

Annet van Leersum-Jentink, *voorzitter*,
Fabiusstraat 18, 3248 AJ Melissant.
Tel. 0187-602792.
René Corbeij, *secretaris*, *Specht* 19,
3766 WN Soest. Tel. 035-6023741.
Dini Beem, *Deventerschans* 25,
3432 CP Nieuwegein. Tel. 030-6063726.
Marie-Jes Boonekamp-Wingen,
Notgerusweg 23, 6212 BJ Maastricht.
Tel. 043-3211534.
Pieter Vlaanderen, *Duivenkamp* 661,
3607 VA Maarsen.
Tel. 0346-571354, Fax 561384.
Joost Dik, *Buitenhof* 10,
3353 HB Papendrecht. Tel. 078-6413422.

• Didactiek- en activiteitencommissie

R. Soeter, *voorzitter*, *Cayennedreef* 23,
3563 SB Utrecht. Tel. 030-2612710.
L. Nolet, *secretaris*, *Reestraat* 32,
6531 JM Nijmegen. Tel. 024-3550749.
H. Kummerer, *secretaris didactiekconferentie*,
Ockenburghpark 46, 5709 ML Helmond.
Tel. 0492-516810, fax 0492-516805.
J.G. Raven, *Kinkhoorn* 8, 9051 MJ Stiens.
Tel. 058-2574050.
W. Bouwman, *Kloosterstraat* 47,
5708 GM Helmond. Tel. 0492-534709.
Mw. T. de Danschutter, *Van Deyssellaan* 40,
9721 WV Groningen. Tel. 050-5251298.
Mw. M. Braams, *Parelvisserspad* 35,
3816 EP Amersfoort. Tel. 033-4758702.

• Commissie Volwasseneneducatie

Mw. I.A. Attema, *voorzitter en penning
meester*, *Transvaalkade* 29 II,
1092 JI Amsterdam. Tel. 020-6931572.
Mw. C.H. Mentink-Zuiderweg, *vice-
voorzitter*, *De Wuurde* 7,
6662 ZE Elst. Tel. 0481-372233.
Mw. A.M. Vencken-Martens, *secretaris*,
Haarenseseweg 4a, 5061 VL Oisterwijk.
Tel. 013-5284297.
Mw. M.L. Teunissen, *Postbus* 31,
9989 ZG Warffum. Tel. 0595-423082.
Mw. E. van Gils, *Nieuwendammerdijk* 177,
1025 LH Amsterdam. Tel. 020-6323927.
Mw. drs. J.M.J. Ruyters,
Petrus Dondersstraat 54,
5614 AH Eindhoven. Tel. 040-2126508.

• Onderwijsadviescommissie

Mw. H. Tuithof, *voorzitter*,
Griftkade 12/bis A, 3572 TZ Utrecht.
Tel. 030-2713079.
P. van Leeuwen, *secretaris*, *Everdrift* 4,
5431 LV Cuyk. Tel. 0485-314598.
Mw. D. Jansen, *Van der Mondestraat* 59,
3515 BC Utrecht. Tel. 030-2721380.
W. Lenders, *Emmalaan* 5,
5671 AK Bergen en Dal. Tel. 024-6844168.

• Commissie Vrouwen- en Gendergeschiedenis

Marianne Zewald, *voorzitter*,
Vijverlaan 2, 2012 RC Haarlem.
Tel. 023-5283325.
Mariëtte Matthijsen, *secretaris*,
Statenjacht 342, 1034 ER Amsterdam.
Tel. 020 - 6313530.
Zonneke Matthee, *penningmeester*,
Schokkerwerf 1, 2317 DM Leiden.
Tel. 071-5215873.
Fia Dieteren, *Joris Ivenslaan* 9,
1325 LV Almere. Tel. 036-5354843.
Gerda Geerdink,
v. Oldebarneveldtstraat 34,
6512 AX Nijmegen.
Tel. 024-3240054.

• Commissie Cliomatica

J. Snijders, *voorzitter*, *Churchillaan* 13,
5571 AR Bergeyk. Tel. 0497-572972.
P.H.A. van Drunen, *secretaris*, *Bruykersstraat*
32, 3237 AB Vierpolders. Tel. 0181-416591.
M.G. Harreman, *Bezuidenhoutseweg* 129,
2594 AE Den Haag. Tel. 070-3853612.
A. Mens, *Vaartdreef* 94,
2724 GH Zoetermeer. Tel. 079-3412379.
A.J. Meijer, *Assumburg* 72,
2402 KT Alphen a/d Rijn.
Tel. 0172-421894.
Mw. C. Klijn, *Sixlaan* 86, 2252 CH
Voorschoten. Tel. 071-5611640.

• Redactie KLEIO

Jan van Oudheusden, *voorzitter*,
Massenetstraat 21, 5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416-337430.
J. Trippenzee, *secretaris*, *Vesuvius* 74,
3524 WX Utrecht. Tel. 030 - 280 05 43
Tineke Bogaerts-Stoopman, *eindredacteur*,
Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein.
Tel. 030-6883576, fax 030-6888459.
Ruud Slotboom, *Hazenhof* 54,
3451 LL Vleuten. Tel. 030-6774061.
Harry Jansen, *Hatertseweg* 463,
6533 GH Nijmegen. Tel. 024-3553484.
Carla van Boxtel, *Evievelde* 6,
5422 AK Gemert. Tel. 0492-361136.
Huub Oattes, *Roerdomp* 80,
3641 TK Mijdrecht. Tel. 0297-281197.
H. Pols, *Van Aerssenstraat* 140,
2582 JT Den Haag. Tel. 070 - 3501 380.
Marijke Meuwissen, *Kwartelstraat* 34bis,
3514 EW Utrecht. Tel. 030-2731670.

• Intercommissie NHG/VGN

G.J. Van Setten, *voorzitter*, *Platanenlaan* 97,
2061 TS Bloemendaal. Tel. 023-5262323.
Mw. C.E.M. Veldhuis-Meester, *secretaris*,
Quintuslaan 4, 9722 RV Groningen.
Tel. 050-5270099.
N. Koek, *Van Oldenbarneveldstraat* 31,
2334 AD Leiden. Tel. 071-5172818.
E. Schenk, *Fokke Simonszstraat* 20,
1017 TG Amsterdam. Tel. 020-6234213.
G.M.J. Rovers, *Gerard Terborgstraat* 38 III,
1071 TP Amsterdam. Tel. 020-6756333.
Tel. 020-4951551.

• VGN-vertegenwoordiger in de Atlantische Onderwijscommissie

Frits Kat, *Jeudestraat* 4,
4011 GL Zoelen. Tel. 0344-681686.

*Zijn er wijzigingen in de commissies of in
de adressen, geef dat dan door aan de
eindredacteur van KLEIO. Dan staat het er
de volgende keer goed in!*